

Het ontspannen huis?

Over de relatie tussen vrije tijd en woning

Dion Kooijman

Colofon

ISBN: 90-5405-063-2

Druk: A-D Druk BV, Zeist

Uitgave: december 2004

Exemplaren van deze publicatie zijn verkrijgbaar bij:

NETHUR

Postbus 80115

3508 TC Utrecht

Tel: 0302532250

Fax: 0302540604

E-mail: nethur@geog.uu.nl

Website: <http://nethur.geog.uu.nl>

Bij NETHUR is tevens meer informatie verkrijgbaar over het DGW/NETHUR partnership en zijn andere publicaties uit de reeks te bestellen. Via de website zijn veel van de publicaties ook te downloaden als PDF-bestand.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1. Inleiding	7
2. Definities: bij aanvang weinig houvast	11
3. Woningontwerp: creatieve herwaardering van de keuken?	15
4. De invasie van de woning: 'my home' is geen 'castle' meer	25
5. 'Goed' en 'Wild' Wonen: regels voor het wonen?	33
Literatuur	43

Voorwoord

Dit essay is gefinancierd uit de samenwerkingsovereenkomst tussen VROM-DGW en onderzoeksschool NETHUR. Inhoudelijk waren Pieter Terhorst (NETHUR/UvA) en Matthé van Oostrom (Ministerie van VROM) bij de totstandkoming van het essay betrokken.

Dion Kooijman, Delft, april 2004.

1 Inleiding

De woning is, zo blijkt, een omgeving waarin een belangrijk deel van de vrije tijd wordt doorgebracht (SCP, 1998). Dat inzicht is niet vanzelfsprekend, gezien de dominante opvatting dat vrije tijd toch vooral een activiteit buitenshuis is. Wandelen, fietsen, de sportschool, het Concertgebouworkest, het voetbalstadion, de bioscoop, het museum, het pretpark en de vakantie gebeuren inderdaad bijna altijd buiten de woning. Maar ook in huis wordt vrije tijd besteed: de krant, het boek, en de laatste jaren vooral de tv en de pc zorgen voor culturele verheffing en vermaak.

Het vrijetijdsgebruik in en rond de woning is niet uniform en stabiel, maar is onderhevig aan verandering. En ook in historisch opzicht zijn er veranderingen te signaleren (Van den Broek e.a., 1999; Van de Poel, 1999; Cieraad, 1999; De Vries, 2001). De veranderingen in de vrije tijd zijn niet aan het wonen voorbij gegaan. Het wonen staat niet meer alleen voor ontspanning na gedane arbeid of opvoeding van de kinderen. Individuele ontplooiing en keuzevrijheid laten zich ook nadrukkelijk binnen de woning gelden (Putman, 1999; Ministerie van VROM, 2000; Reijndorp, 2001). Deze activiteitsverandering heeft zijn weerslag op het ontwerp van woning en woonomgeving. De tuin is bijvoorbeeld allang niet meer de moestuin van weleer (Ravetz, 1995). Het verblijf in de tuin heeft vooral een recreatieve betekenis gekregen. Ook de huidige keuken dient verre te blijven van een functionele machine; romantiek en glamour zijn tegenwoordig belangrijk.

Bladen, tv en theorieën beloven niet zelden een zorgeloos bestaan, dankzij al die leisure in of rondom het huis. Die verbinding tussen wonen en recreëren is betrekkelijk nieuw; nog niet zo lang geleden moest de woning een 'woonmachine' zijn. Nut en efficiëntie stonden voorop, zowel bij het fabriceren als bij het bewonen van woningen. Geheel stressloos is dat wonen, ondanks het nieuwe recreatieve imago, echter niet: het samenwonen heeft vaak het karakter van een ware onderhandeling. De activiteiten van de verschillende individuen binnen het huishouden moeten gecoördineerd en op elkaar afgestemd worden. Het merkwaardige feit doet zich voor dat het genoemde romantische wensbeeld gecombineerd moet worden met een hectisch activiteitenpatroon. En voor wat betreft leisure in de woning: romantiek en glamour zijn tegenwoordig - om maar eens wat te noemen - agendaproblemen (Ditvorst, 2000; SCP, 1998, 2000).

In de publicatie van de WRR naar de vrijetijdsindustrie uit 2000 werd met zoveel woorden gezegd dat het inzicht in het aanbod van de vrije tijd tekort schiet (Mommars e.a., 2000). Dit essay wil - ingezoomd op de woning - voor een deel in deze leemte voorzien. Daarbij gaat het niet om een uitvoerige empirische verkenning, maar vooral om het stellen van vragen en het doen van uitspraken waarmee een dergelijke empirische uitwerking ter hand kan worden genomen. In dit kader zijn de vragen onder meer: Welke invloed heeft 'leisure' op de woning en de woonomgeving? Wat zijn de kenmerken van de combinatie woning-leisure? Enige speculatie wordt daarbij niet uit de weg gegaan. Ik heb bijvoorbeeld geen uitgebreid onderzoek gedaan naar vrijetijdsbestedingen in huis (ofschoon er wel wat over gezegd wordt), maar ik heb wel veel meer gekeken naar het huis als vrijetijdsbesteding.

Met de gekozen invalshoek wil ik om te beginnen de keuken aan een nadere beschouwing onderwerpen. Vervolgens gaat de aandacht uit naar tv en pc. Bij de keuken - het eerste onderwerp - gaat het om zaken als 'verplichting' en 'vrijheid', maar ook om het uiterlijk. 'Creatieve herwaardering?' is het label dat aan het huidige ge-

bruik van de keuken is gehangen; in de keuken wordt weliswaar gewerkt, maar dat gebeurt allemaal in de sociale context van de vrije tijd. Ik heb me – voor alle duidelijkheid – beperkt tot het beeld dat de woonbladen van het wonen en in het bijzonder van de keuken geven. Het vraagteken introduceert enkele kritische noten die mijns inziens over de belofte van creativiteit te kraken zijn.

Tv en pc - het tweede onderwerp - gaan vooral over de scheiding tussen binnen en buiten. Tv en pc hebben de buitenwereld binnen gebracht, en kunnen ook de binnenwereld ten dele naar buiten brengen. Op het eerste gezicht lijken tv en pc de radicale voortzetting – vanwege de intensiteit en de chronologische volgorde – van de keuken. Maar schijn bedriegt, want ook de creativiteit van de moderne media is ingebed in allerlei bestaande gewoonten. De wijze waarop het programma Big Brother vanaf het einde van 1999 zicht geeft op ‘het wonen’ is daarvan een treffende illustratie. De scheiding tussen binnen en buiten is wel uiterst dun en permeabel geworden – dat geldt voor keukens en tv/pc - met als gevolg dat de representativiteit van de woning een geheel andere inhoud heeft dan pakweg 100 jaar geleden.

Tenslotte wil ik een ‘beleidsvraag’ aan de orde stellen en die luidt: zijn er regels voor het huidige wonen zoals de stichting Goed Wonen van weleer deed? Welk alternatief biedt bijvoorbeeld het Wilde Wonen, dat een recreatief beeld najaagt en zegt alle regels af te willen schaffen? In een tijdperk van deregulering en markt is deze vraag misschien niet meer relevant, zeker niet binnen het private domein van het woonhuis. De vraag naar de regels is hier dan ook niet zozeer een vraag voor het overheidsbeleid, maar een voor de cultuur en voor het ‘maatschappelijk midden’. Er gaat, lijkt mij, een bepaalde normstelling schuil in de tv-programma’s die we bekijken, de (woon)bladen die we lezen en de ideeën die we aanhangen. Ook het Wilde Wonen heeft zo zijn regels; bepaalde dingen moeten en andere zaken kunnen echt niet. De (beleids)vraag is een retorische vraag.

Dit essay is tot stand gekomen op basis van desk-research. Het onderzoek bestond vooral uit literatuur en in mindere mate uit cijfermateriaal over consumptiegedrag en tijdbesteding. Daarnaast is ook een empirische verkenning gedaan. Er is een beknopte inhoudsanalyse gemaakt van tv-programma’s zoals Big Brother en de redactionele kolommen van het tijdschrift VT Wonen. Dit tijdschrift brengt de woonthema’s letterlijk in beeld. Het is een goede bron, die over langere periode geraadpleegd kan worden. VT Wonen bestaat sinds 1963¹. Bovendien verbindt het tijdschrift wonderwel de twee termen uit de vraagstelling: wonen en vrijetijdsbesteding. ‘VT’ stond in de eerste 10 jaar voluit voor Vrije Tijd. Dat gold voor de beginperiode, nu zijn die twee letters een rudiment in de ontwikkeling die het tijdschrift heeft doorgemaakt.

De drie thematische vragen naar de functionele onderdelen van de woning (de keukens), de representativiteit van de woning (tv- en pc-gebruik) en de ‘regels’ (Goed Wonen en Wild Wonen) komen in drie verschillende hoofdstukjes aan de orde. De uiteenzetting wordt voorafgegaan door een verkenning van definities.

¹ Voor dit essay zijn van elk vijfde jaar twee nummers geraadpleegd; het aprilnummer en het oktobernummer.

2 Definities: bij aanvang weinig houvast

Dit essay verkent de gemeenschappelijke kenmerken van twee 'verzamelingen': woning en vrije tijd. Het antwoord op de vraag naar de relatie tussen wonen en vrije tijd moet met een omweg beantwoord worden. Allereerst kijk ik naar de componenten en herhaal dezelfde vraag: Wat is een woning eigenlijk? En wat is vrije tijd? Goede definities zijn er eigenlijk niet, zo zal blijken.

Huis en woning

De Woningwet - al meer dan honderd jaar de juridische thuisbasis van de wet- en regelgeving aangaande woningen in Nederland - moet een definitie van woning opvallend genoeg ontberen. In de begripsomschrijving (artikel 1) staan wel 'gebouw' en 'woonkeet'. Een gebouw is 'elk bouwwerk, dat een voor mensen toegankelijk geheel of gedeeltelijk met wanden omsloten ruimte vormt'. Er hoeft dus bij wijze van spreken geen dak op te zitten. Het begrip woonkeet biedt via een omweg wat meer aanknopingspunten. Een woonkeet is 'een loods, keet of andere soortgelijke inrichting, bestemd in het voorzien van een tijdelijke behoefte aan woongelegenheden'. Deze definitie impliceert vermoedelijk dat een bouwwerk en meer in het bijzonder een voor bewoning bestemd bouwwerk een permanente, meer duurzame voorziening is.

Toch hebben woorden als 'huis' en 'woning' al een wat langere geschiedenis. Ze (be)staan misschien niet boven, maar bestonden dan toch al wel vóór de (Woning)wet. Het eerste gebruik van het woord wonen in de Nederlandse taal dateert van de periode 901-1000; het woord huis is voor het eerst in een bron uit het jaar 893 gevonden (Sijs, 2002, alfabetisch register). De grondbetekenissen van woning die het woordenboek geeft, is 'ergens graag vertoeven'. Het woord stamt af van 'wonne', 'venus' (liefde) en 'fonn' (genot).² Huis stamt van 'bedekken'. Ondanks alle betekenisveranderingen door de eeuwen heen is de naam 'huis' gewoon blijven bestaan. Er is blijkbaar sprake van een duurzame kern: 'een huis is een plaats om in te wonen, een woning, ongeacht de architectuur van die woning' (Sijs, a.w., p. 49, pp. 83-84).³ Waarschijnlijk hebben de vuurplaats met mantel en schoorsteen hier iets mee te maken. Ze gelden als uitvindingen van de 11e eeuw en zorgen voor een behaaglijke woning of huis (Rybczynski, 1986, p. 36, zie ook: Montijn, 2001, p. 28).

Bij vergelijking van de Woningwet en deze etymologische verklaring valt op dat de wet niet zozeer het wonen als wel het huis lijkt te beschrijven en wel in de technische en functionele betekenis van het woord. De wet heeft het meer over het bedekken ('een met wanden omsloten ruimte') dan over genot; het genot is simpelweg afwezig. Overigens gaat dat wonen zoals gezegd niet zover dat er een dak op moet zitten. In het Caribisch gebied wordt er nog wel eens een wandje van huis weggelaten, want daar is het voldoende warm. Maar op onze gematigde breedten kan het ontbreken van een dak vervelende gevolgen hebben, niet zozeer constructief (een huis zonder

² Heidegger (1951) maakt nog een onderscheid tussen het oud-saksische 'wuon' wat blijven en ophouden betekent en het gotische 'wunian' wat ook tevreden zijn betekent. De definitie – ergens tevreden verblijven – verenigt kortom deze twee deelbetekenissen.

³ Zie ook Rybczynski (1986, p. 231) die stelt dat verwachtingen van comfort – zijn centrale begrip – ondanks onder meer technologische wijzigingen – in de afgelopen eeuwen onveranderd is gebleven.

dak zal best blijven staan) maar voor het 'wooncomfort'. Hier heeft het wonen kortom een huis nodig.

Vrije tijd

Vrije tijd heeft geen wet zoals de woning. Niet dat zo'n juridische paraplu het wonen geholpen heeft, maar toch.

Vrijtijdsbesteding als woord heeft onder meer 'recreatie' als synoniem. In de praktijk is dit woord de operationalisering voor een deel van de vrijetijdsbesteding: veelal dichtbij huis en van relatief korte duur (minder dan een dag). Dit is feitelijk al een ouderwetse definitie, vooral omdat het verbonden is met de eerste dertig, veertig jaar na de Tweede Wereldoorlog toen de vrijetijdsbesteding onderwerp van overheidsregulering was, maar dat is het allang niet meer. Vrijtijdsconsumenten zoeken tegenwoordig vooral de beslotenheid van private aanbieders. De definitie is ook ouderwets, omdat recreatie iets weg heeft van 'hobby', terwijl de trend wijst in richting van een allesomvattend consumeren (uit eten, luiëren, op vakantie en sporten). Al deze manieren van vrijetijdsbesteding hebben niet zoveel meer met hobby's van doen.

Vrije tijd wordt vaak opgevat als de tijd die overschiet buiten de arbeidstijd en persoonlijke verplichtingen. Dit is bijvoorbeeld de definitie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP, 1998). Het is een operationele definitie die nuttig is om empirisch onderzoek te doen; sinds 1975 doet het bureau periodiek onderzoek naar de tijdbesteding van Nederlandse huishoudens. Er zijn ook normatieve opvattingen. De vrije tijd is dan bijvoorbeeld de tijd die men in vrijheid besteedt, veelal buitenshuis (Van der Poel, 2000). Zo'n definitie is niet meer te rijmen met het gevoel van drukte en de noodzaak om die vrije tijd te plannen. Even afgezien van de vraag of de invulling van de vrije tijd 'vrij' – d.w.z. zonder verplichtingen - is, zijn de randvoorwaarden dat volgens de meeste mensen in elk geval niet.

De normatieve en operationele definitie verschillen uiteindelijk niet zoveel, alleen de accenten worden wat anders gelegd. De operationele definitie benadrukt de resttijd en relateert vrije tijd zo aan arbeidstijd. De normatieve opvatting benadrukt vervolgens de individuele houding en perceptie binnen de vrije tijd. Die zou vrij zijn, zonder restricties, vanwege zowel het principe als de beleving. Impliciet is de werktijd dan onvrije tijd. De normatieve definitie, tenslotte, is meer kwalitatief, terwijl de operationele vooral kwantitatief is.

De vraag naar een definitie kan niet met het woordenboek worden opgelost, maar zal eerder zelf leiden tot een woordenboek. Er bestaat immers een keur van omschrijvingen met en zonder het besef van het tijdelijk bestaan van definities. De omschrijvingen van woning en vrije tijd blijken op de eerste plaats vol tautologie en herhaling. Wie wat verder graaft, komt tal van normatieve en operationele definities tegen. Die definities kunnen overigens niet zonder zoiets als het bestaan van woningen en vrije tijd zelf. De betekenis van de woorden alsmede de gemeenschappelijke kenmerken zijn kortom aan hun context gebonden, d.w.z. het verband waarin de woorden gebruikt worden, moet aangeven wat de bedoeling is.

Twee interessante definities of opvattingen over wonen en vrije tijd kunnen ontleend worden aan VT Wonen en het zogenaamde Wilde Wonen. Beide fenomenen werden in de inleiding al geïntroduceerd. Het interessante bestaat eruit dat ze uitdrukkelijk de combinatie van wonen en vrije tijd hebben aangegeven. De eerste deed het in 1973, de tweede in 1998. Niks geen omwegen, maar recht op het doel af. Met een combinatie van vrije tijd en wonen als oogmerk.

VT Wonen is een woontijdschrift dat in 1974, tien jaar na de oprichting, een naamswijziging onderging. In 1963 startte het blad als VT Vrije Tijd. In oktober 1974 ging het VT Wonen heten. De verantwoording van de beperking tot wonen in het redactioneel was opmerkelijk. Er is een groot verschil tussen vrije tijd en wonen, stelde de redactie. Het eerste gebeurt buiten en kan vaak maar drie maanden per jaar; het laatste binnen, lekker knus gedurende de resterende negen maanden van het jaar. Men heeft, zo lijkt het, voor de vrije tijd binnenshuis gekozen. Tegelijkertijd lijkt er ook een kwantitatief argument in het spel te zijn geweest: negen maanden is meer dan drie maanden. Daarmee had het tijdschrift immers potentieel een grotere afzetmarkt. Het Wilde Wonen behoort tot het liberalistische gedachtegoed van Carel Weeber, waarin hij zijn kritiek op – wat hij noemt – de Nederlandse ‘staatsarchitectuur’ verwoordt. Het Wilde Wonen bepleit de individuele keuzevrijheid van de woonconsument, zonder tussenkomst van de bedillieke overheid. Niet langer de corporatie- of de VINEX-bouw, maar de woonboot en het volkstuinhuisje zijn de voorbeelden om te volgen. De overheidsregulering heeft geleid tot uniforme architectuur waarin niemand zich lekker voelt, aldus Weeber. Locatievrijheid en individueel opdrachtgeverschap stelt hij hier tegenover. Weeber verwacht een grotere binding aan het eigen huis met positieve maatschappelijke effecten zoals een geringere mobiliteit. De kern van de genoemde binding bestaat bij het Wilde Wonen uit een combinatie van wonen en genot, op een manier dat al het wonen genieten is. Daarin is noch plaats voor resttijd zoals in de operationele definitie van het SCP, noch plaats voor een normatieve opvatting met vrijheid-onvrijheid. Het hele bestaan lijkt in vrijheid opgegaan.

Tot slot: nogmaals de Woningwet

De Woningwet heeft het de afgelopen honderd jaar nog niet zo slecht bekeken: om te overleven heeft zij juist géén definitie opgenomen, noch van de woning, noch van de combinatie van wonen en vrije tijd. Aan de maatschappelijke dynamiek van woonbetekenissen hoeft zij zo haar juridische vingers niet te branden. Maar stiekem heb ik het gevoel dat de Woningwet de betekenis van 1.000 jaar geleden in haar armen zou moeten sluiten; liefde en genot. En wat mij betreft onder een solide dak.

3 Woningontwerp: creatieve herwaardering van de keuken?

Wie tegenwoordig naar de tv kijkt, kijkt regelmatig naar de onvermijdelijke kook-, tuin-, doe-'t-zelf- of woonprogramma's. Een kok op de achtergrond misstaat in geen enkel praatprogramma rond het middaguur. Een echt kookprogramma is trouwens schaars; het gaat toch altijd om het praatje. Later op de middag is het de hoogste tijd voor een doe-'t-zelf- of tuinprogramma. Gevraagd of ongevraagd moet immers er meestal toch wel ergens een plankje worden opgehangen of een kastje getimmerd. Iets later is het tijd voor een verrassing: de verbouwingsploeg van het tv-station gaat in het geniep aan de gang. De aanstichter is een bekende, vriend of familielid. Op zijn of haar verzoek vindt de metamorfose plaats. Als het klaar is wordt het slachtoffer erbij gehaald: verbazing alom.

Onderzoeksvragen in dit deel van het essay zijn: Waar is de (bij)keuken gebleven? Hoe 'creatief' moet of kan de keuken tegenwoordig zijn? Kan er niet meer gewoon gerecreëerd worden in de keuken? Welke trends treden er op in de media, tv en vakbladen; wat laten zij van al die veranderingen zien? Methode is hier de confrontatie geweest van afbeeldingen, artikelen in de gedrukte media (de tv komt in hoofdstuk 4 aan bod) en de daadwerkelijke tijdbesteding. Voor het eerste deel heb ik vooral de kolommen van VT Wonen geraadpleegd, voor het tweede deel zijn de publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau over tijdbesteding gebruikt.

De veronderstelling die ten grondslag ligt aan de genoemde tv-programma's is dat we over veel vrije tijd beschikken, dat er veel sociale omgang is met familie, vrienden en kennissen en dat we veel eigen ideeën kunnen inbrengen om al dat koken, tuinonderhoud en woningverbeteringen tot een goed einde te brengen. Niets wordt ons meer opgelegd en in alle vrijheid kunnen we ons creatief uitleven. Het hele ietwat nare leven met werk, verplichtingen en beslommeringen is 'opgelost' in een life-style vol vrije tijd, zo lijkt het. De aangegeven methode maak het mogelijk om de impliciete veronderstellingen uit de media kritisch te bekijken.

Alles over keukens

In Alles over keukens regeren de overdaad en de grote schaal. Voor een goed begrip: Alles over keukens is een tijdschrift. Het is een van de vele tijdschriften die er in de krantenkiosk of boekhandel te koop zijn. Eigen Huis & Interieur, VT Wonen, Buiten Wonen, Living (over leuke dingen van het leven), Residence, Welke tuinen en Welke slaapkamers zijn andere voorbeelden van gedrukte media. Ik heb slechts een betrekkelijk willekeurige greep gedaan uit het assortiment van de plaatselijke bladenhandel. Vrouwenbladen hebben, zo valt op, nadrukkelijk hun territorium uitgebreid: Ariadne at Home en Elle Wonen behoren tot deze categorie. Naast de vele Nederlandstalige uitgaven zijn er tal van publicaties uit het buitenlandse taalgebied. Franse, Engelse en Duitse bladen liggen klaar om gekocht en bekeken te worden. Homes & Gardens, Ideal Home, Good Homes, House Beautiful, Wohn Idee, Wohnen + Leben, Decoration, om ook van deze groep enkele te noemen. Verschillende doelgroepen en marktsegmenten worden ermee bediend. Goedkoop en duur, eigen huis en tweede huis (Leven in Frankrijk, Italië Magazine horen hierbij).

Alles over keukens is een praktische uitgave met een schier oneindig overzicht van keukens en keukentoeepassingen. Werkbladen, kranen en spoelbakken passeren de revue. Ook apparaten als ovens, magnetrons, koelkasten, vriezers, vaatwassers en afzuigkap ontbreken niet. Dit alles in een luxueuze overdadige presentatie. Een

beetje keuken op de afbeeldingen in het blad heeft een kookeiland. Die staat temidden van een keuken in L-vorm, U-vorm of I-vorm. Het hele alfabet komt voorbij. De letters van het alfabet zijn de metaforen, zij indiceren van de vorm van de keuken. Een klein I-tje is er niet bij. Groot, groter, grootst is het motto. Verbeelding, aspiratie en verleiding staan centraal. Het papier van de glossy tijdschriften is geduldig maar niet zonder boodschap of bedoeling. De advertenties maken duidelijk dat het lezerspubliek opgewekt moet worden om te kopen. Verbeelding en aspiratie zijn nadrukkelijk gekoppeld aan commerciële verleiding.

Moderne en traditionele keukens wisselen elkaar af. 'Modern' wordt gekenmerkt door gladde materialen en glimmende verschijningen. Alles is opgeruimd. De keuken ziet er netjes uit. Kastjes, aanrecht en apparatuur staan keurig in het gelid. Om het beeld een beetje te breken staat er een vaas bloemen op tafel, of een pan met gevulde soep op het vuur. 'Traditioneel' kenmerkt zich door veelvuldig gebruik van hout. Traditioneel is op het eerste gezicht wat minder opgeruimd en netjes dan modern. Het gerei van de kok – lepels, gardes en enorme keukenmessen – hangen wat meer in het zicht. Traditioneel is echter niet beter dan modern. Modern op zijn beurt is niet beter dan traditioneel. De twee typen inrichtingen staan onbekommerd naast elkaar afgebeeld. Modern of traditioneel is een keuze geworden (Vergelijk o.a. Goossens, 2000; Van Ditvorst, 2000). 'Creëer je keuken volgens eigen recept', heet het passend in een Siemens-reclame.⁴

Het 'waarom' van al die grote keukens in moderne of traditionele stijl wordt vooral duidelijk door de belichting, de gerechten en allerlei clous die specifieke momenten en gelegenheden verraden. De belichting is zonnig en moet vermoedelijk een vrijetijds- of vakantiegevoel oproepen. Op een aanrecht staan voor vier personen de partjes meloen klaar. Snoepen en weldadigheid zijn hier de hints. Elders staat een achttal koffiekopjes gereed om te worden ingeschonken. Hier wordt het vast druk en gezellig. Weer ergens anders duidt een vrolijk joch, die een blad met lekkere boterhammen met jam in zijn handen houdt, op een ontspannen zondagochtend vol uitslapen en luieren. Hier heeft het hele gezin een 'kwaliteitsmoment'. Allemaal verwennerij.

Maar ondanks alle beloftes blijft het blad praktisch, zoals het Hollanders betaamt. Gewaarschuwd wordt voor al te ondoordachte aankopen. Er zijn praktische tips: een nieuw frontje op de kastjes maakt de keuken weer als nieuw (en deze ingreep hoeft niet veel te kosten). 'Praktisch en plezierig' is een belangrijke rubriek. Pas op voor 'loze ruimtes'. 'Ruimte kun je maken. Een kwestie van slim indelen'. Aan het ontwerp van een nieuwe keuken zou een ergonomische analyse ten grondslag moeten liggen. De volgorde van handelingen bij het koken zouden de inrichting moeten 'sturen'.

⁴ Ik kan op grond van de gemaakte selectie van bladen niet echt een voorkeur bespeuren. Op grond van andere thema's (gebruik van de tv/pc en het geïndividualiseerde woonbeleid) in de andere hoofdstukken zou je ook voor de keuken een voorkeur voor het traditionele type verwachten. Cieraad (2000, p.181) geeft nog wel een ondersteuning voor een mogelijke dominantie van de traditionele inrichting omdat er een sociale afkeer van de glad afgewerkte (=moderne) inrichting heeft bestaan die samenhang met de onreinheid ervan. De gladde afwerking was voor washokken en privaten. Ik heb trouwens de indruk dat de gladde eigenschap vanaf de jaren vijftig de positieve waardering van 'goed te onderhouden' heeft gekregen. Montijn (2001, p. 34) wijst op de opkomst van open keukens in de jaren zeventig vanuit het perspectief van de persoonlijke benadering en verzet tegen opgelegde efficiency. Dat is zeker waar, maar je kunt de open keukens ook inrichten in dezelfde stijl als een (moderne) huiskamer. De open keukens worden dan de voortzetting van de gladde/'onpersoonlijke' (?) woonkamer.

En ook voor al die grote keukens is er in ergonomisch opzicht een waarschuwend vingertje: 'Het is verstandig om de afstand tussen de voorbereidingsplek en de kookplek zo klein mogelijk te houden'. Allemaal verwennerij-met-een-waarschuwing, die nuchterheid verraadt.

Een beetje geschiedenis: VT Wonen (1974-1989)

'Een interieur om echt in te leven. "Een prettige omgeving waar we samen met onze kinderen echt kunnen leven en geen alleen-maar-mooi-interieur." Dat was voor Liesbeth en Peter het uitgangspunt toen zij begonnen met het inrichten van hun eengezinswoning. Kleuren en materialen werden zo uitgekozen dat je er niet gauw op uitgekeken raakt. Vooral de details doen het 'm in dit rustige interieur, maar ook de keuken en de badkamer mogen er best wezen.' Het citaat is afkomstig van een artikel in het oktobernummer van 1979 van VT Wonen. De omschrijving hoort bij de veranderde wooncultuur van het gemiddelde Nederlandse huishouden, een verandering die in 1974 soepel gevolgd werd door een aanpassing van de formule. 'Alles over keukens' stond, zoals ik hierboven liet zien, vol van deze tamelijk abstracte formulering van wonen en leven. Ook kwamen we deze combinatie frequent tegen in de vele titels van binnen- en buitenlandse tijdschriften. Maar er is meer: ook de bewoner komt in beeld. Dat is iemand van vlees en bloed, maar waarschijnlijk even geïdealiseerd als de aangeboden keuken. Want als keukenfabrikant Siemens gebiedt dat jij jouw eigen keuken moet creëren is identificatie belangrijk. De cirkel van de productmarktcombinatie is dan rond. VT Wonen is overigens net zo beloftevol én praktisch als 'Alles over keukens'. In de redactionele kolommen van VT Wonen waart dezelfde Hollandse nuchterheid rond.

Gelijktijdig met de verandering van de formule van VT Wonen worden vanaf het midden van de jaren zeventig alle vertrekken in en om het huis onderwerp van redactionele artikelen. Voor dat moment is er eigenlijk alleen plaats voor de woonkamer. De aandacht in de redactionele kolommen van VT Wonen verandert langzaam. Allereerst komen alle ruimten binnen de woning aan bod. Aanvankelijk is deze gekoppeld aan gezin en de verschillende stadia van 'het opgroeien': baby, kleuter, kind, tiener etc. De aandacht voor verschillende ruimten in de woning kent dan nog een vaste ordening en hiërarchie.

Vanaf het midden van de jaren tachtig ontstaan vervolgens 'themanummers' over de keuken en de badkamer. Dan is er nog geen vaste maand: april voor de keuken en september voor de badkamer, zoals nu. Het klusje in huis is als activiteit verdwenen uit de redactionele kolommen; het wonen als zodanig lijkt het 'thema' te zijn geworden. Nieuw is ook de aandacht voor eten en koken. Deze aandacht loopt parallel met artikelen over de open keuken (in verschillende varianten). In de jaren tachtig komt echter ook de orde en de hiërarchie op losse schroeven te staan. Relaties tussen ruimten worden niet of nauwelijks nog aangegeven. Artikelen, afbeeldingen, uitspraken komen met andere woorden meer op zichzelf te staan. De keuken is een afzonderlijk 'thema' geworden in een 'zee' van wonen.

Meer voorbeelden van artikelen, die de aandacht voor de keuken illustreren, zijn: 'Heel gedurfd een keuken centraal in de woonkamer' (het is dan al april 1984), 'Woonkeuken, ruim, gezellig, makkelijk (...) een huis zonder gangen' (april 1989), 'Koken als hobby in een professionele superkeuken; van paradijsappel tot maagdenpeer' (oktober 1989), en 'Alleen de keuken mag lekker tuttig en gezellig zijn' (oktober 1989). Enzovoort, enzovoort. In het laatste voorbeeld is een design-inkoopster aan het woord die zich ook in eigen huis omringt met designproducten. Hier wordt ook de

deskundige achter de meubels er een van vlees en bloed, zoals dat eerder met de (geïdealiseerde) woonconsument gebeurde. De bedrijfskundige product-marktcombinatie wordt aan het einde van de jaren tachtig uitgebreid tot een deskundige-product-marktcombinatie. Die deskundige staat daarbij aan de kant van de 'markt' i.c. de consument. De deskundige is vooral een adviseur, die dezelfde anonieme verhouding tot de producten heeft als de (potentiële) consument, maar er alleen iets meer van weet. 'Creëer je eigen keuken met de hulp van een deskundige die er net iets meer van weet dan jij zelf.'

Nog meer geschiedenis: de keuken in het woningontwerp

De aandacht voor de keuken in de woonbladen is kortom iets van de laatste 20-25 jaar. Er is natuurlijk een zekere traditie in architectuur (Frankfurter Küche) en de Bruynzeelkeuken uit de jaren vijftig, maar de woonbladen hebben voor massale verspreiding gezorgd. In de architectuurboeken is een afbeelding van een keuken opvallend genoeg nog steeds een zeldzaamheid. In termen van representatie is scheiding tussen binnen- en buitenwereld van huishouden verschoven van de voordeur naar het aanrecht. Dergelijke veranderingen gaan langzaam, want, zoals Prak al zei, 'een huis is een riskant en conjunctuurgevoelig product dat lang mee moet. Hoe gangbaarder de plattegrond, hoe meer het van buiten op alle andere huizen lijkt, hoe makkelijker het is om er bouwkrediet of een hypotheek voor te krijgen' (Prak, 1991, p. 6). De langzame ontwikkeling blijkt uit de navolgende beknopte chronologie.

De huidige woning, zegt Rybczynski, dateert van rond 1600. Het middeleeuwse huis was een publieke ruimte, geen private plek (Rybczynski, 1986, p. 26). Tussen het einde van de middeleeuwen en de zeventiende eeuw zou de woning slechts langzaam veranderen. De vervanging van hout door steen als bouw materiaal was een van de onderwerpen. Rond 1600 werd het huis echter steeds meer een private ruimte, die toeviel aan de familie en bedienden en niet aan het individu. Dan worden ook meubels belangrijker. In de zeventiende eeuw waren er echter nog geen toiletten en badkamers. Ook waren er geen speciale eetkamers. Die specialisatie had zich nog niet in de woning voltrokken. Speciale ruimten voor eten, vermaak en conversatie kwamen pas in de achttiende eeuw (Rybczynski, 1986, p. 42). De woning wordt even later, vanaf het einde van de negentiende eeuw, ook meer één geheel (trap en priaat waren daarvoor vooral in de buitenlucht te vinden).

Huiselijkheid is een echt Nederlands onderwerp. De zeventiende-eeuwse schilderijen van De Hoogh, Van Houckgeest, Maes, Steen, Vermeer e.a. laten dat goed zien. Maatschappelijke omstandigheden gaven daartoe ook alle gelegenheid. Na de Vrede van Munster (1648) was de rust teruggekeerd en kon men zich – letterlijk – met dicht bij huis zijnde onderwerpen en thema's gaan bezig houden. In het Nederlandse woonhuis van de afgelopen drie eeuwen ligt de representatieve scheiding tussen de private huiselijkheid en de publieke leven grosso modo op de (voor)gevel. Deze scheiding is echter in sociaal opzicht niet waterdicht. Er moest op zijn tijd bezoek worden ontvangen en sommige huishoudens hadden bedienden.

Voor gasten was er vaak een aparte kamer. De zogenaamde opkamer is daarvan een voorbeeld. Om de aparte status te onderstrepen hield het bezoek daar niet zelden zijn hoed op.⁵ Voor winkelbedienden en loopjongens die goederen kwamen

⁵ Voor een uitvoerige behandeling van 'representatie' en de woningplattegrond: zie Cieraad, 2000. Zie ook: Montijn, 2001, p. 38, p. 52.

afgeven was er bij de ingang soms een apart kamertje. In alle woonhuizen van de negentiende eeuw vinden we een of andere vorm van onderscheid. Niet alleen de rijke huizen, maar ook de eenvoudige arbeiderswoningen hadden wel een voorziening die de meest private ruimten aan het oog van bezoek onttrok. In de voorname huizen van pakweg 100 jaar geleden vinden we elders wel een heel systeem van bedienderuimten. De slaapruijnte op zolder was met een eigen trap verbonden met de onderliggende verdiepingen en voert helemaal naar de keuken en voorraadruimten in het souterrain. Dit bediendecircuit had, vanzelfsprekend, een eigen ingang, achter of opzij van de woning. Woonhuizen met een dergelijke dubbelsysteem zijn bij ons echter zeldzaam. Westersingel 108 in Rotterdam is een voorbeeld (Prak, 1991). Ook het Paleis aan het

Korte Voorhout in Den Haag hoort tot deze categorie. De zeldzaamheid van het verschijnsel in Nederland is ook Rybczynski opgevallen: 'So circumspect were the Dutch that in paintings of the period it is not always easy to distinguish between an official and his clerk, between a mistress and her servant' (Rybczynski, 1986, p. 55).

Bracht de zeventiende-eeuwse woning de private representativiteit van de familie, de achttiende-eeuwse woning bracht meer ontspanning en comfortabel meubilair. In het eerste geval is het koopmanschap de basis van de maatschappelijke gelijkmaking en 'profiteert' zowel de familie als een aantal bedienden hiervan; in het tweede geval is de leisure van een bovenklasse oorzaak voor meer maatschappelijke uniformiteit. In de negentiende eeuw wordt de woning vervolgens meer een eenheid, zegt Rybczynski (Rybczynski, 1986, pp. 81-82). De negentiende eeuw lijkt echter ook de technische mogelijkheden aan te reiken voor een ontwikkeling die in aanleg vooral sociaal van betekenis was. Voor McLuhan (1995) en Sennett (1990, p. 28) illustreert het private woonhuis vooral de functionele en maatschappelijk specialisatie. Bij McLuhan neemt, wat hij noemt, de geletterde mens afscheid van het huis waar de haard het centrum was van lichaam, stam en universum. Sennett koppelt de specialisatie van de woning aan de maatschappelijke arbeidsdeling, die zich vooral in de periode van industrialisatie laat gelden. Man en vrouw krijgen dan eigen taken gelieerd aan de productiesfeer. De ruimte met de haard heeft, zegt Sennett, in het gespecialiseerde woonhuis haar tegenhangers waarin het letterlijk en figuurlijk 'kil' is.

De geschiedenis van de woning tussen 1600 en 1900 is er dus een van opbouw van representativiteit en functionele specialisatie geweest, waarin sociale en technische elementen aan te wijzen zijn. De etymologische definitie van het huis met een centrale plaats voor de haard blijkt ook geen universele definitie te zijn, maar tijdgebonden. De genoemde sociale en technische elementen hebben een los-vaste verhouding; bovendien vallen ze zelden samen. Wel lijkt het zo te zijn, dat de sociale kenmerken op de technische kenmerken vooruit lopen. De open keuken van de afgelopen decennia heft de specialisatie van de ruimten in het woonhuis weer ten dele op. De erosie van de arbeidsdeling binnenshuis alsmede een andere verdeling van activiteiten tussen woonhuis en daarbuiten hebben zich vertaald in het huidige ontwerp.

Eerder had ik het over het verschil tussen een moderne en een traditionele keuken. Het verschil ging vooral over hoe die keuken er uitziet. In de ontwikkeling van de representatieve woning van pakweg 100 jaar geleden tot de 'vrijetijdswoning-van-nu' lijken de twee vormen

op een verschillende manier verbonden met de zogenaamde open keuken. De open keuken impliceert op het eerste gezicht een soort symmetrie tussen kamer en keuken, met andere woorden alsof die openheid neutraal is. Misschien is er een andere samenhang en wel deze. De moderne keuken is vooral een voortzetting van de woonkamer, die er onder meer vanwege bezoek netjes en opgeruimd uit behoort te

zien. Maar ook, omdat die woonkamer ingericht is voor activiteiten die niet zoveel met de keuken en het koken te maken hebben. Denk aan tv-kijken. In de moderne variant heeft de woonkamer dus zijn territorium uitgebreid tot de keuken.

Bij de traditionele keuken (= een keuken met een traditionele uitstraling) zou die relatie andersom kunnen liggen. Dit type keuken heeft dan consequenties voor de woonkamer. Die zou moeten lijken op de keuken en er wat rommeliger uit moeten zien. Maar of in die huiskamer minder tv wordt gekeken en meer (kook)boeken worden bestudeerd, is sterk de vraag. De sfeer van de woninginrichting zegt waarschijnlijk wel wat maar zeker niet alles over hoe er gewoond wordt. Niet voor niets moet de afwasmachine volgens de woonbladen 'fluisterstil' zijn. Het gaat er dus niet om het werk van de keuken met als zijn lawaai en afval te tonen, in tegendeel. Het wonen (in de woonkamer) moet ongestoord zijn gang kunnen gaan. 'Je zou bijna vergeten dat het een keuken is', heet het dan.

Trends in de tijd: koken en eten

Hoe kunnen we de aandacht in bladen en tv-media voor koken en wonen in de cijfers terugvinden (aangenomen dat de aandacht in de media daadwerkelijk iets zegt van onze dagelijkse bezigheden)? Wat is het beschikbare tijdbudget voor de vrijetijdsactiviteiten die met eten te maken hebben? Dat is een lastige vraag omdat de 'vrije tijd' als complement beschouwd wordt van 'verplichte tijd' en 'persoonlijke tijd' (Breedveld en Van den Broek, 2001). Eten komt bijvoorbeeld in de gegevens van het SCP dan ook op drie verschillende manieren in de cijfers terug. Eten koken is verplichte tijd, het eten zelf is persoonlijke tijd en uiteten is vrije tijd (Breedveld en Van den Broek, 2001).

Het aandeel in de tijdbesteding van de categorieën verplichte tijd en de persoonlijke tijd zijn tussen 1995 en 2000 toegenomen, terwijl de vrije tijd in dezelfde periode is afgenomen. Bereiding van maaltijden inclusief afwassen (dit is dus verplichte tijd) is in de genoemde periode gemiddeld genomen gelijk gebleven. Ruim 6 uur per week werd hieraan besteed. De besteding van mannen en vrouwen laat een verschillende ontwikkeling zien: voor vrouwen nam die af (van 8,5 naar 8,1 uur per week), voor mannen toe (een groei van 3,5 naar 4,0 uur per week).

Aan thuis eten werd in 2000 bijna 10 uur per week besteed; een toename van 0,4 uur per week ten opzichte van 1995. Dat klinkt wat abstract: 0,4 uur is slechts 24 minuten. Nederland is volgens deze cijfers dus niet uitgebreid thuis gaan tafelen. De glimmende keukens in de woonbladen worden dus nauwelijks meer gebruikt dan een aantal jaren geleden. In de afgelopen decennia schommelt het thuis eten met een half uur verschil rond de genoemde 10 uur per week.

Over eten buiten de eigen huisdeur tenslotte, kan het volgende worden gezegd. De cijfers zitten verstopt in de 'sociale contacten' (in eigen huis of het huis van familie en bekenden) of in het uitgaan als geheel. Het uitgaan is tussen 1995 en 2000 nauwelijks veranderd: rond 2,5 uur per week. Het horecabezoek nam iets af tot 1,7 uur per week. Binnen het horecabezoek nam het restaurantbezoek echter toe van 0,4 naar 0,6 uur per week. De grotere tijdbesteding hing samen met een groter aantal bezoeken aan restaurants per jaar. Dus bij elkaar wordt er meer tijd aan eten besteed: 24 minuten per week meer thuis en 12 minuten per week buiten de deur. Tezamen meer dan een half uur.

De categorie sociale contacten daalt door de jaren heen. In 1975 ging het nog om 12,7 uur per week, in 2000 nog slechts om 10,1 uur per week. (De gemiddelde tijdbesteding aan 'feestje/etentje/receptie' veranderde in de afgelopen jaren niet of nau-

welijks: 1,4 uur per week.) Het geringere aandeel sociale contacten lijkt dus te maken met het thuis eten en vooral de sociale betekenis daarvan. De maaltijd wordt wel iets meer thuis gebruikt dan in het recente verleden (de genoemde 24 minuten toename), maar het gezelschap is meer en meer beperkt tot het eigen gezin. Dus niet alleen de woonbladen hebben het mis, ook de kookprogramma's met hun geïdealiseerde gezelligheid zijn niet representatief; de glimmende keuken uit de woonbladen wordt alleen door eega en kinderen vuil gemaakt.⁶

Slot: arcadisch leven in de moderne tijd

Een belangrijke vraag was of alle aandacht op tv en andere media representatief zijn voor de activiteiten die in het kader van de vrije tijd worden ondernomen. Alleen al vanwege de grote hoeveelheid bladen, tijdschriften en tv-programma's ga je daar als toevallige voorbijganger sterk aan twijfelen. Bovendien kan je je afvragen hoe het precies zit met die merkwaardige mix van ambachtelijkheid en moderne technologie. Vaak wordt een bepaald soort ambachtelijkheid uit het verleden in huis gehaald zonder alle moderne gemakken als magnetrons en afwasmachines buiten de deur te zetten. Het gaat dan op zijn best om een modern leven met een arcadisch sausje. Dus ook hier speelt de kwestie van de representativiteit en is de bijbehorende vraag hoe representatief de ambachtelijkheid is, gegeven alle moderne technologie.

De aandacht voor de vrije tijd in de media lijkt wel omgekeerd evenredig met de daadwerkelijke tijdbesteding. En bijgevolg bestaat de gezelligheid en creativiteit die met de genoemde ambachtelijkheid samenhangt slechts tijdelijk. Er bestaat geen dagelijkse bezigheid gericht op ambachtelijkheid, op werkdagen wordt snel een pizza in de magnetron gestopt en is die hele ambachtelijke keuken niet nodig. 'In de keuken draait alles uiteindelijk om het koken', luidde het in een van de besproken woonbladen. Het woord 'uiteindelijk' wordt hier foutief gebruikt. De keuken is een coffee-table-kitchen naar analogie van het bekende coffee-table-book; om mooi te wezen en gezien te worden maar niet om gebruikt en versleten te worden.

Zo ontstaan, tenslotte, nieuwe vermoedens en veronderstellingen. Een: de representatie heeft zich verplaatst van de buitenzijde naar de binnenzijde. Twee: de 'representatie' lijkt de activiteit zelve. De keuken is een thema geworden en dat kan het ook zijn omdat het de concrete functie van het koken op de achtergrond is geraakt. Een thema is met andere woorden functieloos en doet het daarom goed in de wereld van de vrije tijd. Die wereld heeft, haast per definitie, een weinig verplichtend karakter en de representatie kan derhalve miniem zijn.⁷ Wat resteert is pure consumptie, niet van de zuurkool met rookworst of welke variant van 'echt' eten dan ook, maar van de beelden van keukens met hun vele mogelijkheden, elegant opgedist door creatieve redacties.

De representativiteit van getoonde beelden blijkt inderdaad maar beperkt. 'Wonen is leven' schrijft VT Wonen al in 1979. Deze uitspraak, die tegenwoordig alle media domineert, hangt samen met de volgende drie kenmerken: a) de behoefte om de

⁶ Het gaat hier over meerpersoonshuishoudens en bovendien over huishoudens met een traditionele samenstelling. Waarschijnlijk wordt de genoemde reductie gecompenseerd door eenpersoonshuishoudens. Vergelijk ook Boucher en Scheepmaker (2002) die net ten onrechte de kookkunst zelf op de korrel nemen.

⁷ Deze interpretatie spoort met de opvatting van de redactie van VT Wonen, die er in onze gesprekken op heeft gewezen dat het lezen van woonbladen zelf een vrijetijdsactiviteit is geworden.

woonfuncties in een breder kader te plaatsen (waarbij de functies zelf er dus eigenlijk niet meer toe doen), b) de sferen van het leven die door elkaar gaan lopen: wonen en koken worden gecombineerd in de woonkeuken of open keuken (chronologische gezien eerste open keuken dan woonkeuken) en slapen en wonen komen bijvoorbeeld in de 'leefkamer' bijeen, en c) de permanente zoektocht naar authenticiteit, eigen identiteit en individualiteit. Deze laatstgenoemde individualiteit komt nog veelvuldig in de twee volgende hoofdstukken aan bod.

4 De invasie van de woning: my home, geen castle meer

De woning was tot voor kort het private domein, waarin de bewoner binnen zekere grenzen kon doen en laten wat hij wilde. De gevel was daarbij het belangrijkste scherm dat ongenode blikken tegenhield. Dat is veranderd. Met tv en pc halen we allemaal informatie naar binnen. Maar met dezelfde technologieën kunnen we ons ook publiekelijk vertonen. En dat is precies wat er gebeurt. Pc en in mindere mate tv heten daarom 'actieve media'. Daarbij geldt: 'Big Brother is watching us', maar dat gebeurt tegenwoordig allemaal geheel vrijwillig.

De onderzoeksvragen in dit hoofdstuk zijn: Hoe toont de consument zich aan de buitenwereld nu de kasteelmuren van zijn private verblijf zijn geslecht? Is er sprake van een symmetrische relatie tussen binnen en buiten? Wordt er met andere woorden evenveel naar binnen gehaald als naar buiten gebracht? Is het gedaan met de representativiteit, want veronderstelt representativiteit niet een onderscheid tussen binnen en buiten? De methode is, net als in de voorafgaande beschouwing over de keuken, een confrontatie van media en tijdbesteding. Het Sociaal en Cultureel Planbureau is opnieuw de leverancier van de gegevens over de tijdbesteding. Die gegevens zijn nuttige wapens tegen al te grote dwalingen, want de denkfout is hier de doelen voor de werkelijkheid aan te zien. Want bij nadere beschouwing valt het met de 'activiteit' die de pc belooft, wel mee.

De aandacht gaat vervolgens uit naar 'Big Brother'. Big Brother is een soort overtreffende trap van de centrale plaats die de tv in het huishouden inneemt. Sinds de jaren zestig kijken we onderuitgezakt naar de tv, maar sinds een jaar of vier kijken we onderuitgezakt naar soortgenoten die onderuitgezakt op de bank zitten. Het medium hier is natuurlijk de tv. De beschouwing over Big Brother is een opstapje om de veranderingen in de woningplattegrond te bekijken om te bezien welke plek tv en pc in huis hebben gekregen. Daartoe zijn opnieuw de jaargangen van VT Wonen bekeken. Ook de publicaties van de stichting Goed Wonen zijn geraadpleegd (deze stichting komt in het volgende hoofdstuk nog uitvoerig aan bod).

Trends in de tijd: tv en pc

De verandering tussen binnen en buiten de woning heb ik beperkt tot de mediale kwestie van tv en computergebruik. Hoe is de tijdbesteding terug te vinden in de cijfers? Opnieuw raadpleegde ik daartoe de publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Breedveld en Van den Broek, 2001). Het gebruik van gedrukte media nam tussen 1995 en 2000 af (van 4,6 naar 3,9 uur per week), het gebruik van de elektronische media nam in dezelfde periode toe (van 12,4 naar 14,7 uur per week). In termen van percentages van de beschikbare vrije tijd nam het gebruik van de gedrukte media af van 10% naar 9%, het gebruik van elektronische media steeg van 30% naar 33%. Voor beide onderdelen van de vrijetijdsbesteding geldt dat de afname respectievelijke toename onderdeel is van een ontwikkeling die al 20 tot 25 jaar geleden begon. In meer detail: het tv-kijken nam tussen 1975 en 2002 toe van ruim 10 uur naar bijna 12,5 uur per week. Deze stijging werd al tussen 1980 en 1985 geboekt; in de afgelopen 15 jaar blijft het aantal uren vervolgens constant. De toename van het computergebruik vindt vooral vanaf 1995 plaats: van bijna 1 uur per week in 1995 tot bijna 2 uur per week in 2000.

Het is niet zo moeilijk om in deze cijfers een verschuiving te zien van gedrukte media naar elektronische media en een groter aandeel van het gebruik van elektronische

media in de totale vrijetijdsbesteding. Door de dalende hoeveelheid vrije tijd sinds 1995 neemt het relatieve aandeel van het op zich constante gebruik van de elektronische media toe. Maar bovendien laat ook op dit deel terrein van de vrijetijdsbesteding de veranderde sociale betekenis zich gelden. Daarbij is het belangrijk te weten hoe die verandering gestalte krijgt.

Er zijn verschillende indicaties voor een verdergaande individualisering. De interpretatie start met de paradoxale constatering dat 'men enerzijds vaker thuis is en anderzijds minder tijd besteedt aan huiselijke contacten' (Breedveld en Van den Broek, 2001). Er wordt weliswaar meer tijd aan eten thuis besteed, maar men doet dan minder samen met derden van buiten het huishouden. De toename van het pc-gebruik is waarschijnlijk per definitie een louter individuele ('persoonlijke') aangelegenheid. In tv-kijken kan - voor zover het gezamenlijk in de huiskamer gebeurt - met een beetje goede wil nog wel een sociale activiteit gezien worden. Overigens geeft op dit front de groei van het aantal tweede tv's te denken. Die groei was vooral tussen 1990 en 1995 aanzienlijk. Anno 2000 beschikt 54% van de huishoudens over een tweede tv, 70% van de huishoudens beschikt dan over een personal computer.

Het computergebruik is in zekere zin de voorzetting van de groei van de tweede tv, zij het met een ander middel. Het is de vraag in hoeverre de genoemde individualisering helemaal op de rekening van het computergebruik geschreven kan worden, want via het web vindt de computergebruiker nieuwe sociale verbanden in chat-sessies en digitale steden. Uit cijfers van het SCP blijkt dat van het computergebruik in 2000 slechts voor 10% hierop betrekking heeft (Breedveld en Van den Broek, 2001, p. 92). Het computergebruik blijft kortom een individuele aangelegenheid. Het computergebruik duidt wel op een ander - meer actief - gebruik van de elektronische media. De digitale techniek van de computer staat bovendien open voor actieve manipulatie, de tv - analoog of digitaal - blijft goeddeels passief. Het blijft persoonlijk en individueel, dat wel. De tv blijft ondanks de opmars van de pc dominant in de vrijetijdsbesteding.

Big Brother

Big Brother is - voor wie het nog niet weet - het tv-programma over negen mensen in een huis, afgesloten van de buitenwereld. In alle vertrekken hangen camera's die de bewoners 24 uur per dag in de gaten houden. Ze leven een sober leven, ze moeten opdrachten uitvoeren die bij succes extra inkomsten genereren. Elke twee weken valt een van de bewoners af. De groep nomineert twee kandidaten, maar de kijkers bepalen uiteindelijk wie het huis moet verlaten. Medio september 1999 ging het programma van start. Net voor de jaarwisseling kozen de kijkers uit de drie overgebleven bewoners de winnaar ('Bart') die met een grote som geld het pand verliet. Het succes van het tv-programma is inmiddels in binnen- en buitenland een groot aantal keren herhaald.

De oordelen over het programma liepen nogal uiteen. Maarten Huygen, recensent van NRC Handelsblad, vond dat er in het huis weinig gebeurde. Big Brother gaat, schreef hij, over 'dagelijkse sociale vraagstukjes: hoe breng ik iemand slecht nieuws, hoe ga ik om met iemand die mij niet ligt, hoe leg ik het bij, hoe werk je samen, wat bedoelde zij eigenlijk met die opmerking, ik heb hem toch niet gekwetst? Zaakjes die elke avond na het werk aan miljoenen dampende pannen of in telefoontjes met vrienden of vriendinnen worden doorgenomen. Nu zijn ze te zien op televisie.' En hij constateerde dat de emotionele gebeurtenissen niet extreem waren, hooguit gemiddeld; het waren 'nepevenementen voor de massa zoals de begrafenis van Lady Di of een demonstratie tegen zinloos geweld' (Huygen, 1999).

Anna Woltz, 17 jaar, oordeelde in dezelfde krant veel positiever dan Huygen. Op zoek naar echte mensen, kon ze naar eigen zeggen veel van het programma leren. 'Zonder hinderlijke commerciële haat en argwaan kan ik nu dus elke avond zien hoe gewone volwassenen met elkaar omgaan. Big Brother is een unieke kans te horen wat er wordt besproken op een mannslaapzaaltje, te zien hoe de anderen reageren op Karin's monoloog over haar borstkanker en te horen hoe mannen – die verbeteren boontjes afhaken – klagen dat de vrouwen te weinig doen' (Woltz, 1999). Wat voor de een dus saai en voorspelbaar is, is voor de ander een interessant leerproces. En blijkbaar gold dat voor vele Nederlanders: het programma trok miljoenen kijkers.

Er waren meer vergelijkbare programma's, zoals 'De Bus' (SBS6), 'Expedition Robinson' en 'Real World' (MTV). SBS liet een groep in een bus rondreizen, de uitwisseling met de buitenwereld was er veel groter dan in Big Brother. Expedition Robinson gaat over een survivaltocht op een eiland, de competitie tussen de deelnemers is daar weer veel groter. In Real World trof een diverse groep deelnemers elkaar in steeds een ander huis op een andere plek in de Verenigde Staten; er waren weinig verplichtingen. Big Brother onderscheidde zich kortom van de andere programma's door het besloten karakter en het radicale voyeurisme: elk minuut van de dag draaiden de camera's, maar wat ze toonden was, zoals Huygen zei, een gemiddelde.

Die camera's waren volledig gericht op het sociale verkeer tussen de bewoners. Er waren geen televisies, telefoons of computers in het huis aanwezig; de tijdelijke bewoners moesten het zonder deze communicatiemiddelen doen. Er was geen enkel contact met de buitenwereld en de bewoners moesten het kortom met elkaar zien te roeien. Op het moment dat iemand het Big Brother huis wilde binnendringen – studenten en journalisten hebben dat een aantal keer geprobeerd – werden de camera's stopgezet. Bewoners vonden die invallen opvallend genoeg een inbreuk op hun privacy. Daarvan was - zou je zeggen - weinig meer over door al die camera's. Blijkbaar viel er met die camera's beter te leven dan met het leven zelf.

De getoonde huiselijkheid, kortom, was tegelijkertijd 'gemiddeld' en in hoge mate kunstmatig. Al die Nederlandse huishoudens die aan de buis gekluisterd zaten hadden trouwens een vergelijkbare ervaring als de bewoners van het Big Brotherhuis; het programma was, zo laat het commentaar van Anna Woltz zien, een (virtueel) anker voor het sociale leven van het Nederlandse huisgezin aan het einde van de jaren negentig.

Tv en pc in de woning

Eerder heb ik het gehad over de moderne en traditionele keuken (hoofdstuk 3). Big Brother is net zo traditioneel als de traditionele keuken. Big Brother is de tv-variant van VT Wonen. In de gepresenteerde beelden wordt huiselijkheid en gezelligheid gepredikt, zonder de moderne technologie vaarwel te zeggen. De illusie van die huiselijkheid en die moderne technologie liggen trouwens zeer dicht bij elkaar. In de plattegrond van de woning is een omvangrijk aandeel gereserveerd voor 'cameraruimten'; hier staat een zestal camera's opgesteld om door halfdoorzichtige ramen hun opnamen te maken. Vanzelfsprekend zijn deze ruimten niet toegankelijk voor de bewoners van het huis. En buiten de afgesloten cameraruimten zijn nog eens 21 vaste camera's opgesteld.

Modern en traditioneel zijn twee mogelijkheden die zich betrekkelijk vrij in de bladen aandienen. Bij VT wonen gaat het nog om een keuze tussen plaatjes. In geval van

Big Brother bestaat de traditionele huiselijkheid alleen maar in (vrijwillige) gevangenschap. De keuze blijft aan de consument.

De technologische tegenhanger van het Big Brother-gedachtegoed is *Living Tomorrow*. Onder deze naam is eind 2003 in de buurt van de Amsterdam Arena een huis van de toekomst geopend. Het huis showt een staalkaart van technologische mogelijkheden die comfort, veiligheid etc. van het wonen moeten ondersteunen. Stel men komt op visite, maar als men aanbelt is de gastheer of gastvrouw (nog) niet thuis. De technische systemen maken het dan mogelijk om de gast toe te laten tot het (droge en verwarmde) voorportaal in afwachting van de thuiskomst van de bewoner. Nog een voorbeeld: de kleding van de bewoners wordt voorzien van kleine 'markers' opdat de wasmachine kan waarschuwen als er per ongeluk een paar rode sokken bij de witte was gestopt dreigt te worden.

De Belgische initiatiefnemers werken samen met industriële aanbieders die er hun producten willen uittesten. Er is al een dergelijk huis van de toekomst bij Brussel en de organisatie heeft plannen voor Singapore en de Verenigde Staten. Bezoekers kunnen zich alleen vooraf aanmelden; een gids draagt zorg voor de rondleiding en de voorspelbare vragenlijst. Naar verwachting krijgt dit Living Tomorrow niet zo'n groot onthaal als Big Brother. Het waarom laat zich gemakkelijk raden: het toont te open de mogelijkheden van de techniek en heeft niet de verleiding van de huiselijke gezelligheid die tegenwoordig zo sterk in de mode is.⁸

In de geschiedenis van de woninginrichting is de tv een verschijnsel van de jaren vijftig/zestig, de pc van de jaren tachtig/negentig. Nu zien we dat die pc in toenemende mate gecombineerd wordt met allerlei huiselijke functies en apparaten. Living Tomorrow is daar een voorbeeld van. Big Brother toont de virtuele consequenties van deze ontwikkeling. Maar zoals gezegd: de tv markeerde het beginpunt. Een prentje op de omslag van *Goed Wonen* in 1958 laat de gevolgen van de tv voor de woninginrichting prachtig zien (Bergvelt, 1979, p. 9. Vergelijk ook: Gaillard, 2000, pp. 161-162, Montijn, 2001, p. 56). De warmte van de haard als centrale pleisterplaats in de woning is vervangen door de 'coolheid' (McLuhan) van de tv. De participatie van de deelnemers werd er overigens niet minder om. Dit beeld heeft zich inmiddels verzelfstandigd tot icoon: het individu dat met een bord eten op schoot tv zit te kijken. De tijden dat de eettafel de centrale plaats was in de woonkamer en het hele gezin verenigd was rond de dis ligt inmiddels ver in het verleden.

VT Wonen heeft weinig op met apparaten in de woning. Sinds de oprichting van dit woontijdschrift in 1964 is dit de impliciete boodschap. De eerste tv verschijnt pas in het nummer van oktober 1974. De eerste pc wordt pas aan het einde van de jaren negentig zichtbaar. VT Wonen is dan ook de vertegenwoordiger van het 'traditionele

⁸ Deze constatering sluit aan bij het inzicht van Ruth Oldenziel: 'Frappant is dat de apparaten die tijd en arbeid konden besparen in de afgelopen eeuw echter langzamer werden geaccepteerd dan die ter lering en vermaak. Hoewel stofzuigers, strijkijzers, wasmachines en koelkasten eerder voor huishoudelijk gebruik waren ontwikkeld, vonden de radio en andere op communicatie, gezelligheid en huiselijkheid georiënteerde apparaten, zoals telefoons, tv's geluidsinstallaties, (geëlektrificeerde) grilapparatuur, fonduesets, gourmetstellen en barbecues sneller hun weg naar het huishouden' (geciteerd in Schot red., 2000).

wonen', terwijl Goed Wonen meer het moderne wonen vertegenwoordigde.⁹ De vraag is of Goed Wonen als de gelijknamige stichting nu nog zou bestaan, wel adequaat met de plaats van de tv in de woninginrichting om zou gaan. Architecten weten zich er over het algemeen geen raad mee. Het bestaan van de tv wordt meestal ontkend (Gaillard, 2000, p. 161).

Slot: individualisering en thematisering

De consumptie van media overtreft die van de 'echte' consumptie: die van het eten en koken. Immers: het 'eten' (koken, eten en restaurant) heeft een aandeel van 16,6 uur per week in de wekelijkse tijdbesteding. De mediaconsumptie beslaat anno 2000 18,6 uur per week. Van die consumptie is tv-kijken de grootste veelvraat: 12,5 uur per week. Veel overlap is er overigens niet. De combinatie eten en elektronische media is marginaal. Gemiddeld besteden Nederlanders 1 uur per week aan eten en drinken voor de buis; 10% van de totale tijd die in 2000 thuis aan eten werd besteed. Het voor de tv met een bord op schoot zitten eten, is met andere woorden niet echt in de statistieken van het SCP terug te vinden.

Toch wijst alles in de richting van een verdergaande erosie van de representatie, onder meer vanwege deze individualiseringstrend. De tweede tv en voor elk lid van het huishouden een pc hebben de gezin gefragmenteerd en de gezinsleden gedecentraliseerd. Fragmentatie door de koppeling van techniek aan elk individu. Decentralisatie door de verdeling van de individuen over de territorium van de woning. Is het niet vanwege de techniek, dan wel door de demografie dat deze effecten ontstaan. Cijfers wijzen namelijk onmiskenbaar in de richting van meer eenpersoonshuishoudens. Het collectieve vermaak is dan definitief veranderd in individueel vermaak.

Een programma als Big Brother voorziet in deze situatie nog slechts op virtuele wijze in een instant huisgezin. We zijn allemaal individuen en kijken individueel naar een sociale groep. Die sociale groep bestaat uit negen vrijwilligers die als enige taak heeft sociaal te zijn. Andere verplichtingen zijn er eigenlijk niet. Het thema van Big Brother is dit 'sociale'. Bovendien voorzag het programma in een gemeenschappelijke noemer in het huisgezin. 'Big Brother is het enige programma waar wij dagelijks met de hele familie naar kijken en over praten. Eindelijk hebben we gemeenschappelijke 'vrienden' over wie we kunnen praten denken en roddelen' (Woltz, 1999). Bij de keuken (hoofdstuk 3) zagen we dat het koken een thema was geworden. De gemeenschappelijke noemer voor elke thematisering is dat apparaten en sociale structuren in eerste aanleg een functionele bestemming hebben. Dat geldt voor de keuken en voor het sociale van Big Brother. Alleen het beeld van de keuken en Big Brother verwijst nog naar iets anders (iets wat schaars is geworden of helemaal niet meer bestaat); de functie zelf is op afstand gezet.¹⁰

⁹ Vertegenwoordigen mag in de dubbele betekenis van representeren en verkopen worden opgevat. *Goed Wonen* startte als idealistische organisatie waarin productie, distributie en consumptie verenigd waren, maar moest die ideaal gaandeweg loslaten. Voor *VT Wonen* is het bestaan als merk iets van de laatste jaren (de naam van het tijdschrift is de paraplu voor onder meer de verkoop van 'eigen' verf).

¹⁰ Natuurlijk laat ook de inrichting de erosie van de representativiteit zien: een rommelige maar persoonlijk interieur die 'behaaglijkheid en representativiteit' in elkaar over laat lopen (Montijn, 2001, p. 10) en de 'lage en zachte zit' die 'opgeprikt zitten vrijwel onmogelijk maakt' (Cieraad, 2000, p. 190). Maar de tv en de webcam van de pc slecht alle fysieke muren en zorgt er voor buitenstaanders alles kunnen zien.

De strijd om de inhoud van het beeld is echter nog niet beslist. Modern of traditioneel (en de vele varianten op deze extremen), wie het weet mag het zeggen. De een is een fervent pleitbezorger van de moderne technologie ('Het is mogelijk om het kooktraject na instelling van de temperatuur automatisch te laten besturen door een kooksensor: gemakkelijk, veilig en energiezuinig', in: Alles over keukens). De ander waarschuwt juist tegen teveel technologie, die ons sociale identiteit zou bedreigen. 'We must rediscover for ourselves the mystery of comfort, for without it, our dwellings will indeed be machines instead of homes', aldus Rybczinsky (1986, p. 232). De meeste woonbladen presenteren de stijlen naast elkaar; ze laten de keuze aan de consument. De tv heeft een duidelijke voorkeur voor een traditionele invulling. Kijk maar naar Big Brother; de deelnemers hadden totaal geen beschikking over moderne communicatiemiddelen als telefoon, tv en pc.

Het is, tenslotte, verleidelijk de definitie van 'het wonen' op basis van de recente geschiedschrijving van tv en pc aan te passen. De haard heeft immers afgedaan en de tv is er voor in de plaats gekomen. Vervolgens zorgt de pc voor een ongekennde individualisering: iedereen zijn eigen pc. We zouden dan op zoek moeten naar een definitie die niet de warmte van het vuur en het comfort van het besloten huis combineert, maar een die het comfort aan de gloed van de beeldbuis of beeldscherm schakelt. Maar dat zou virtueel denken introduceren. Ik houd het op een stapsgewijze en hiërarchische ontwikkeling waarbij de warmte van het vuur voorwaarde is voor de gloed van de beeldbuis/beeldscherm. Zonder de opmars van de centrale verwarming had er mijn inziens geen geïndividualiseerde en gedecentraliseerde genot van de tv en pc kunnen ontstaan.

5 'Goed' wonen en 'wild' wonen: regels voor het wonen?

De stichting 'Goed Wonen' beoogde in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw leefregels voor het wonen op te stellen in naam van de vooruitgang. Een moderne woning met een moderne inrichting en dito materialen zou goed voor ons zijn, zo werd ons voorgehouden. De bijbehorende beelden zagen er allemaal even fris uit. Leefregels waren nodig, want blijkbaar sprak het nieuwe ontwerpidoom niet voor zich. Een sociaal programma in de vorm van leefregels moest in de leemte voorzien. Niets kon aan het toeval worden overgelaten.

Het 'Wilde Wonen' en zijn belangrijkste woordvoerder Carel Weeber moeten niets hebben van de bevoogding van vijftig jaar geleden. 'Staatsarchitectuur' hebben de representanten van het Wilde Wonen het voorbije woningbouw- en ruimtelijke orderingsbeleid genoemd en dat was niet vriendelijke bedoeld. De beweging werpt zich hiermee ook impliciet op als criticus van 'Goed Wonen'. Ze is tegen een voorgeschreven woonstijl maar ook tegen planning in het algemeen. Mensen weten zelf wel wat goed voor hun is. Individualisering is een belangrijke troef van het 'Wilde Wonen'. Zelf doen is een belangrijk gevolg. Om het idee van individuele vrijheid te onderstrepen worden vakantiewoningen, stacaravans, woonboten e.d. als voorbeeld genomen. Wonen moet zonder regels en onbekommerd zijn. Toch blijft het sterk leunen op techniek en de markt, zij het iets wat verholen. Over kenmerken en implicaties zo meteen meer.

De onderzoeksvragen zijn: zijn met het verdwijnen van Goed Wonen de regels verdwenen? Het huidig tijdsgewricht lijkt liberaal, maar... kan alles zomaar of kunnen bepaalde zaken toch niet? Wat wil het Wilde Wonen eigenlijk? In welke mate is het Wilde Wonen een 'goed anarchistisch' alternatief voor de bekritiseerde 'staatsarchitectuur'? Heeft het (re)creatief wonen van tegenwoordig misschien vergelijkbare huisregels als het Goede Wonen van weleer?

Allereerst worden in dit slothoofdstuk Goed Wonen en Wild Wonen kort beschreven. Vervolgens worden verschillen en overeenkomsten geschetst. Daarna worden twee beleidsnota's belicht: de nota Wonen en de Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening. Duidelijk zal worden dat Goed Wonen en Wild Wonen twee culturele kinderen van hun tijd zijn; ze vallen niet uit de toon. Tevens blijkt, bij nadere beschouwing, dat er meer overeenkomsten zijn tussen Wild Wonen en Goed Wonen. Goed Wonen heeft een gevarieerder programma dan de overlevering wil doen geloven. Wild Wonen blijft, ondanks al het verbale geweld, sterk leunen op de techniek. En natuurlijk heeft ook het Wilde Wonen het beste met ons voor. Hoed u voor de(ze) professional.

Het laatste woord, tenslotte, is aan de markt. De markt omdat daar een belangrijke implicatie ligt voor het Wilde Wonen, zoals dat trouwens ook gold voor Goed Wonen, zo'n vijftig jaar geleden. De markt omdat het overheidsbeleid het even niet weet. De genoemde overheidsnota's hebben allerlei uitwerkingen aangekondigd, maar die moeten zich nog openbaren. De markt, tenslotte, omdat die floreert. Kijk naar bladen als VT Wonen en de talloze woonprogramma's op de tv.

Stichting Goed Wonen

De stichting Goed Wonen werd in 1946 opgericht ter bevordering van het goede wonen onder brede lagen van de bevolking. Doel bestond uit een mengsel van esthetische en maatschappelijke idealen. Via de woning en het meubelontwerp zou het welvaren van de bevolking geregeld kunnen worden. Kortom: via een esthetisch mo-

del zou een maatschappelijk ideaal gerealiseerd kunnen worden. Stijlloosheid moest worden uitgebannen en door een zuinig materiaalgebruik zou een bijdrage aan het verlichten van de woningnood geleverd kunnen worden. Hoewel de voorgestane cultuur niet vrijblijvend was, hadden de vertegenwoordigers toch ook oog voor de eigenheid van de wooncultuur: 'men moet niet proberen hogere standen te imiteren', zo werd gezegd (Bergvelt, 1979, p. 23).

Cursussen, opleiding, modelwoning, winkels, tijdschrift waren middelen die de stichting inzette om de doelen te verwezenlijken. De stichting had winkels in de Lijnbaan (Rotterdam) en in Heerlen. In de periode 1946-1954 ging het aanvankelijk om de samenwerking van producenten, consumenten en distributie (winkels). Deze doelstelling bleek echter te hoog gegrepen; de productie liet zich niet sturen door verantwoorde ontwerpen. Vervolgens verengde de missie zich tot een consumentenbenadering. De stichting Goed Wonen was toen al overgegaan in de Stichting Wonen. In de laatste jaren van zijn bestaan was voorlichting nog de enige overgebleven activiteit. In 1973 werd de organisatie opgeheven. De maatschappelijk dynamiek op straat, in de politiek en thuis was ook aan Goed Wonen niet voorbij gegaan. De idealen lagen in duigen.

Ik put hier vooral uit de tentoonstelling uit 1979 die werd voorbereid door een werkgroep van het Kunsthistorisch instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht onder leiding van Ellinoor Bergvelt. De tentoonstellingscatalogus werd door Wonen-TABK als themanummer gepubliceerd. Citaat: 'Goed wonen bestreed de stijlloosheid van het doorsnee-interieur door propaganda voor het "verantwoorde" meubel en de "goede" woninginrichting. Het "verantwoorde" meubel was eenvoudig van vorm, machinaal te produceren, duidelijk van constructie, gemakkelijk verplaatsbaar, zuinig in materiaalgebruik en goedkoop. Het "goede" interieur was dynamisch, open. Gemakkelijk schoon te houden en gebaseerd op een scheiding van functies binnen de woning. Door een zo efficiënt mogelijk gebruik van grondstoffen en woonruimte meende Goed Wonen een oplossing te geven voor de naoorlogse materiaalschaarste en woningnood' (Bergvelt, 1979, p. 3). Schaarste van woning en meubelen in de naoorlogse periode maakte van bijvoorbeeld een keuken in een kast (voor inwonende gezinnen vlak na de Tweede Wereldoorlog) een belangrijk onderwerp. Niet zelden werden in de publicaties van stichting Goed Wonen het slechte en het goede voorbeeld naast elkaar gezet.

Het Wilde Wonen

‘Het Wilde Wonen brengt wonen en werken in direct verband met vrijheid, vrije tijd, vertier en ontspanning’, schrijft Carel Weeber (1998, p. 9).¹¹ Het Wilde Wonen koppelt daarmee de woning aan leisure en meer dan dat: de vrije tijd wordt als uitgangspunt genomen voor de definitie van het wonen. Het is een luchtige definitie van wonen, los van allerlei beslommingen. Deze koppeling komt in een later discussie nog een keer terug. ‘Daar waar het recreëren fijn is, is het wonen ook fijn. Recreatielocaties zijn meestal ook aangename woonlocaties. Dus bevorder de combinatie recreëren en wonen. De stacaravan is daarvan ook een mooi voorbeeld. Maar het is niet toegestaan op die interessante locaties semi-permanent te wonen’, aldus Weeber (geciteerd in Den Heijer en Kuiken, 2000, p. 67).

Alle voorbeelden spreken waarschijnlijk voor zich: de recreatiewoning, de woonkeet, de woonwagen, de woonboot, de stacaravan, het volkstuinhuisje, en de ‘mobile home’. Vrije tijd wordt hier expliciet geassocieerd met ‘vrijheid’. Het voorstel moet gezien worden als verzet tegen de middelmatigheid van onder meer de VINEX-woningbouw. In de uitleg die Weeber over het Wilde Wonen heeft gegeven gaat het steeds om lage dichtheden. Weeber is niet tegen hoogbouw, integendeel. Ook hoogbouw komt tegemoet aan de kritiek op de middelmatigheid. Het wilde wonen is als het ware de plattelandsvariant van zijn kwalitatieve hoogbouwalternatief.

Parallel aan het Wilde Wonen definieerde medeauteur Van Stiphout het ‘wilde plannen’. ‘Net als het Wilde Wonen toelaat aan de individuele bewoners om zelf te bepalen welk idee van wonen hij wil projecteren, zo zou het wilde plannen van de verschillende maatschappelijke consortia toelaten zelf te bepalen welke idee van stedelijkheid zij willen projecteren’ (Weeber en Van Stiphout, 1998, p. 91). Belangrijk kenmerk van het Wilde Wonen is het spreken in dichotome termen, paren van extremen zonder al te veel ‘grijze’ nuanceringen. Het vrijstaande huis of vakantiewoning wordt tegenover de VINEX en compacte stad gezet, de lage dichtheid staat tegenover de middelmatigheid, etc. Een inventarisatie van gebruikte dichotomen is opgenomen in de onderstaande tabel. De extremen in de termenparen zijn, naar het voorbeeld van de publicaties van Goed Wonen, gelabeld met ‘goed’ en ‘fout’.

¹¹ ‘Het Wilde Wonen’ is een door de NRC-journalist Bernard Hulsman gemunte term; ze vormde de kop boven een interview met Carel Weeber.

Tabel 5.1

Dichotome termen in de uitleg van het Wilde Wonen, gelabeld met goed en fout.

'Goed'	'Fout'
Vrijstaand huis, recreatiewoning etc.	Compacte stad/VINEX
Extremen (lage of hoge dichtheid)	Middelmatigheid/eenvormig leefmilieu
Individu	Collectief
Vrijheid/zelfbestuur	Staatsarchitectuur /Volkshuisvesting/top down
-	Berlage
Landschapsontwerper	Stedenbouw
Scheppen van condities	Eindbeeldplanning
Personal housing	Bouwbedrijven
Woonconsumenten	Randjes voor de rijken

Ontleend aan: Weeber e.a., 1998

Het Wilde Wonen is al eens eerder scherp onder de loep genomen door Jan Winsemius (Winsemius, 2000). Hij zei het allemaal heel netjes, maar in het spervuur van zijn heldere argumenten blijft er van het Wilde Wonen niet al te veel over. Het onbebouwde land waar het Wilde Wonen het over heeft is natuurlijk helemaal niet vrij, zei hij. En ook: De cataloguswoning die het wilde wonen propageert is helemaal niet zo vrij; en op het moment dat consumenten die vrijheid krijgen, blijken ze er geen gebruik van te maken. De cataloguswoning blijkt bovendien minder waardevast dan de traditionele jaren dertig bouw. Die waardevastheid is een belangrijk argument (wellicht impliciet) voor niet al te wilde keuzes, want de meeste eigen woningen moeten na verloop van tijd ook weer verkocht worden.

Het Wilde Wonen zou leiden tot 'veel van hetzelfde' en onherkenbaarheid; collectieve kenmerken geven wel herkenning, maar die ontbreken. De belangrijkste conclusie: de markt is helemaal niet vrij. Vastgoed is wat anders dan een gemiddeld consumptieartikel. De moraal tenslotte: iedereen is natuurlijk voor variatie, maar die moet je organiseren. Overheidsbeleid, of 'staatsdenken' in de woorden van Weeber, blijft nodig om deze collectieve kwaliteiten te realiseren. De kwaliteit van de plek dient daarbij het uitgangspunt te zijn.

Vergelijking

Is het Wilde Wonen nieuw? Het Wilde Wonen grijpt terug op een architectuurdebat van rond de Tweede Wereldoorlog, die tussen de 'traditionele' architectuur van de Delftse school (met Granpré Molière als belangrijke vertegenwoordiger) en 'moderne' architectuur van de CIAM (met J.H van den Broek). Gemeten naar de woonvorm past het Wilde Wonen op het eerste gezicht bij de traditionele architectuuropvatting. Door de nadruk op individualisme en vrijetijdscultuur onderscheidt het Wilde Wonen zich echter van zowel de traditionele als de moderne opvatting.

'De haast waarmede men moet bouwen en de zuinigheid die daarbij betracht wordt hebben tot gevolg dat zowel de woningen als de buurt, en zomede ook de architectuur, vaak dermate eentonig gelijkvormig, benepen en schraal zijn dat men moet vrezzen dat op den duur humeur en welbevinden der bewoners hieronder zou kunnen gaan leiden, met alle gevolgen voor de samenleving', schreef de al geciteerde Niegeman (Niegeman, 1958a, p. 30). Goed Wonen en Wild Wonen houden beide

een pleidooi voor gevarieerde bouw. De onaangepastheid (verstrooiing en amusement) van de wooncultuur zag Niegeman als gevaar. Deze onaangepastheid is nu juist een kernwaarde van het Wilde Wonen. Het vertrekpunt is daarmee compleet verschillend: de planning en 'verantwoordelijke ontwikkeling' versus het individu en de vrije tijd.

De term 'staatsarchitectuur' suggereert een één-op-één relatie van wooncultuur en beleid (van overheden of beroepsgroepen). Formeel was daarvan geen sprake. In de stichting Goed Wonen was de overheid niet vertegenwoordigd. Ook de relatie tussen stichting en ontwerpers was niet direct. Er werd nooit in opdracht van de stichting ontworpen (Bergvelt, 1979, p. 17). Wel konden ontwerpen worden voorgelegd aan een commissie; na positieve beoordeling ging men dan op zoek naar een producent. Geproduceerde ontwerpen kwamen in de catalogus te staan en werden getoond in de modelwoning.

Ook vanwege meer inhoudelijke redenen was bij Goed Wonen geen sprake van een samenvallen van wooncultuur en beleid. Allereerst werd de opvatting van woning als technisch apparaat door vertegenwoordigers van Goed Wonen als een beperking gezien. Het wonen heeft zich naar buiten verplaatst en het huis is 'leeg', beweerde Linschoten (1958). Leeg omdat allerlei zinvolle activiteiten elders plaatsvinden, en leeg omdat de fysieke structuur (de woning als doos) en maatschappelijke betekenis/de woonwensen niet (meer) samen gaan. Hij herhaalt hier een argument van Heidegger die in de jaren vijftig stelde dat de volkshuisvesting weliswaar de woningnood had verlicht, maar dat het probleem van het wonen nog niet was opgelost. Anderen hebben dit in andere bewoordingen herhaald.¹² Er was nog een reden. 'Goed wonen was de eerste die een plaats inruimde voor de consument', stellen de tentoonstellingmakers in 1979 (Bergvelt, 1979). Dat is misschien wel zo, maar dat wil niet zeggen dat de oplossing in de vorm van de al genoemde dozen gewenst was (figuur 5.5). Leiding geven aan 'de smaak van de massa' (doel van een van de initiatiefnemers van Goed Wonen), is iets wat de vertegenwoordigers van het Wilde Wonen niet willen. Maar dan hebben we het niet meer over het overheidsbeleid, maar vooral over professionals zoals architecten en interieurontwerpers.

Beide denksystemen beogen een betere afstemming van woning en bewoner. Het Goed Wonen stond kritisch tegenover de strengpers van de rationele bouwmethoden, het Wilde Wonen heeft kritiek op de middelmatigheid van de VINEX-woningbouw (Niegeman, 1958a; Weeber en Van Stiphout, 1998). Het huis is slechts bewoonbaar te maken voor en door de bewoner. Een woning in opdracht laten bouwen was en is echter niet voor iedereen weggelegd. Het Wilde Wonen lijkt het kind van de woningproductie weg te gooien met het badwater van opgelegde idealen. Het Wilde Wonen richt zich eenzijdig op de kwaliteit en heeft geen oog voor de schaars-te. Het pessimisme over wooncultuur van Goed Wonen vervangt het Wilde Wonen door een pessimisme over representatie. Goed Wonen kenmerkte zich door technisch optimisme; de wooncultuur kon geleerd worden ('woontechniek' was hiervoor het gebezigde woord). Het Wilde Wonen is niet erg duidelijk over de rol van de techniek. Duidelijk is wel dat het leren wonen als te bevoogdend afgewezen wordt.

Als het zelf laten bouwen van een eigen woning niet voor iedereen is weggelegd, dan is een woning die door die bewoner herkend/gewenst wordt wel het minste. Voor Goed Wonen was het de rationele woningbouwproductie die de genoemde herken-

¹² Vergelijk de mooie bundel onder redactie van Hans Cornelissen (1996) *Denk-Beelden van het wonen*. Delft Publicatieburo Faculteit Bouwkunde. Eerder liet Rybczynski (1986) zich op vergelijkbare wijze uit.

ning naderbij moest brengen, voor Weeber moet de modulaire catalogusbouw dit doen. Daar zit niet veel verschil tussen. Beide hebben, ondanks alle kritiek, de techniek nodig om het ideaal te bereiken. Het Wilde Wonen suggereert het bestaan van de absolute individualiteit zonder bedilzuchtige overheid en goed bedoelende professionelen, maar via een omweg wordt dit statement danig gerelativeerd: immers ook in het Wilde Wonen is een professional (aannemer, producent etc.) nodig om de vrijstaande woning naar het voorbeeld van de woonboot, stacaravan etc. te kunnen bouwen. Het gaat er daarbij om de gegeven techniek individueel in te vullen. Het Wilde Wonen is als het ware de rurale voortzetting van het Goede Wonen. Daarin is het Wilde Wonen verre van uniek: de hele massaconsumptie heeft die ontwikkeling doorgemaakt.

En hoe zit het met het overheidsbeleid?

‘Van kwantiteit naar kwaliteit, van huisvesten naar wonen, van volkshuisvestingsnaar woonbeleid. Dat is in een notendop de omslag die het rijksbeleid voor het wonen op dit moment doormaakt’, zo luiden de twee eerste zinnen uit de samenvatting van de Nota Wonen (2000). De ambtenaren van VROM hebben goed naar Het Wilde Wonen en Weeber geluisterd.¹³ Even later komt dat nog duidelijker naar voren: ‘De burger wil zeggenschap over waar en hoe hij woont. Hij wil zijn eigen stempel drukken op het woonmilieu waarin hij woont. De traditionele confectie-aanpak in de Nederlandse woningbouw kan in die behoefte onvoldoende voorzien’. Net als in het Wilde Wonen wordt individualiteit gezet tegenover ‘voorgeschreven architectuur’. In het Wilde Wonen heet die voorgeschreven architectuur ‘staatsarchitectuur’, in de Nota Wonen ‘confectie-aanpak’ (Nota Wonen, 2000, p. 4). Ook in de nota Wonen heeft het centraal stellen van de burger dezelfde consequentie als bij Weeber: de eliminatie van de professional. Dit laatste blijkt uit het voorstel omtrent het welstandsbeleid. ‘Het kabinet vindt het wenselijk dat ook gewone burgers deel kunnen uitmaken van de welstandcommissie’ (Nota Wonen, 2000, p. 15). Waarom dan niet helemaal afschaffen?

Toch zijn er ook wat verschillen. De nota Wonen houdt vast aan een vorm van planning. De woningproductie moet op zijn minst gestroomlijnd worden en kan niet zomaar de vrije hand worden gelaten. Weeber suggereert het schrappen van de planning (meer dan co-auteur Wouter van Stiphout). Dit verschil wordt uitvergroot doordat Weeber de stedelijke opgave weglaat en zich concentreert op het ‘vrijtijdswoonen’ op het platteland. Waarschijnlijk is het verschil in werkelijkheid kleiner dan het lijkt. Maar toch: de 4% die de categorie vrijetijdswoningen in totale voorraad vormt, is niet een echte bijdrage aan de huisvesting. Daar zijn grotere getallen voor nodig. Ondertussen is duidelijk dat in de nota Wonen een andere wind waait; de nota neemt afscheid van het liberale/confessionele gedachtegoed uit de Nota Volkshuisvesting in de jaren negentig (Nota Volkshuisvesting in de jaren negentig, 1990, p. 4). De nota Wonen brengt de geïndividualiseerde en geëmancipeerde burger aan de macht, ter-

¹³ Zij zijn niet de enigen. Stawon bracht in 1999 een studie uit naar Ontspannen wonen met vergelijkbare argumenten als in Het Wilde Wonen van Weeber en Van Stiphout te vinden zijn. Ook is er repons onder ontwikkelaars. Era Bouw ontwikkelde samen met Weeber en De Bouvrie; een in Almere en een in Rotterdam. Voor Era Bouw ging het er vooral om het private opdrachtgeverschap weer nieuw leven in te blazen. De woningaantallen blijven al met al beperkt.

wijl de nota Heerma nog het beleid decentraliseerde in de richting van het maatschappelijk midden: gemeenten en woningcorporaties.

Er bestaat nog een tweede verschil. Anders dan Weeber, laat de nota Wonen geen kortsluiting ontstaan tussen het wonen en de vrijetijdsbesteding, maar tegelijkertijd wijst de trend op de ambtelijke pagina's ook in dezelfde richting. 'De burger wil een maatpak dat lekker zit en vele functies kan vervullen (huis, werk- en studieplek, plaats van waaruit je je boodschappen of vakanties regelt)' (Nota Volkshuisvesting in de jaren negentig, 1990, p. 4). Ook wordt gesteld dat het woningbeleid tegemoet moet komen aan 'groene woonwensen': 'Het woonbeleid richt zich op het faciliteren van deze woonwensen zonder dat daarbij natuurwaarden en ruimtelijke kwaliteiten worden geschaad' (Nota Volkshuisvesting in de jaren negentig, 1990, p. 6).

De Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening zegt niet veel over het mogelijke samengaan van wonen en vrije tijd.¹⁴ Het is een verhaal van rode en groene contouren met daartussen een 'balansgebied'. Rood is de bestaande bebouwing plus de verwachte uitbreiding in de komende planperiode. Groen zijn de waardevolle natuurgebieden die niet aangetast mogen worden. Hiermee is geen principiële nieuw beleid geformuleerd. Het verhaal van de rode contouren is een verbaal vervolg op de compacte stad. De zinsneden uit de ontwerp-PKB 'Benutting van het bestaand bebouwd gebied geniet voorkeur boven nieuwe uitbreidingen' en 'Het onderscheid tussen recreatief en permanent gebruik van recreatiewoningen blijft van kracht', zeggen eigenlijk al genoeg. Ook de uitspraak dat stedelijke netwerken *gescheiden* zijn door buitengebied, lijkt een integrale benadering van stad en land niet dichterbij te brengen.

De auteurs van de Vijfde Nota hebben – en dat is nieuw - wel een gemeenschappelijk vocabulaire gevonden voor ruimtelijke indeling van stad en platteland. De extremen rood (is bebouwd) en groen (waardevolle natuur of landschap) zijn met eenvoudige kleuren bepaald. Het genoemde balansgebied is echter waarschijnlijk noch rood, noch groen. Niet duidelijk dus. Aan de onduidelijkheid die er was, is kortom geen einde gekomen. Noch voor degene die het platteland niet verder aangetast wil zien, noch voor degene die juist een grotere samenhang tussen vrije tijd en bewoning wenst, zoals Weeber. Men wil een 'nee, tenzij'-regime hanteren. 'Ingrepen binnen en in de nabijheid van gebieden met een groene contour zijn niet toegestaan wanneer zij leiden tot aantasting van de bestaande waarden en de wezenlijke kenmerken, tenzij er geen reële alternatieven zijn en er sprake is van een zwaarwegend maatschappelijk belang'. Toch zijn er wel aanknopingspunten, daar waar gezegd wordt dat er voor het buitengebied (het totaal van groene contouren en balansgebied) een 'ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie' geldt.

Maar die moet nog verder worden uitgewerkt. De uitwerking is beloofd in deel drie van de Vijfde Nota. Zo wacht ook de nota Wonen op meer details. Er is een ontwerp-Woonwet beloofd met - conform de verwachtingen - een grotere macht voor bewoners. Over de precieze inhoud en de strategische implicaties valt op dit moment niet veel meer te zeggen. De woordkeuze – Woonwet in plaats van Woningwet - is natuurlijk niet toevallig, hoewel bij de etymologische betekenis van wonen en huis niet al te lang is stil gestaan. Hopelijk vervalt men niet van het ene uiterste in het andere. Bij de Woningwet heeft de nadruk altijd op de productie van woningen (in de betekenis van 'huizen') gelegen met als implicatie dat het wonen er bekaaid van af kwam.

¹⁴ De definitieve inhoud van deze nota is nog onzeker, omdat de huidige minister ongetwijfeld haar visie aan het geheel zal toevoegen. Ik heb me beperkt tot de eerste concepten, plus de eerste commentaren vanuit de Tweede Kamer.

Bij een Woonwet zouden zelfs die huizen er wel eens bij in kunnen schieten. *Wordt vervolgd.*

Tenslotte: het woord is aan de markt

Gemeenschappelijk kenmerk van het Goede Wonen en het Wilde Wonen is de belofte een 'betere' woning en/of woonomgeving te bieden; een moderne, duurzaam ingerichte woning in het eerste geval en een recreatieve woning ingericht volgen de eigen smaak van de bewoner in het laatste geval. De kwalitatieve normen zijn wel anders, want over 'theehuisjes' zei Niegeman van Goed Wonen: 'ruimtes die grote tekortkomingen van technische of hygiënische aard bezitten en grote sommen gelds vereisen om enigszins bewoonbaar te worden gemaakt' (Niegeman, 1958b, p. 258). Hij moet er niets van hebben. Deze theehuisjes behoren echter precies tot de categorie vrijetijdsgebouwen die het Wilde Wonen als zijn grote voorbeeld ziet. Toch hebben rest-ruimtes: zolders, schuren etc. de belangstelling van de Goed Wonen-man. Het bewoonbaar maken zal leiden tot niet-clichématige oplossingen. 'Het is zeker mogelijk dergelijke onmenselijke (niet voor verblijf van mensen bestemde) restruimtes om te toveren tot ware lustoorden met een heel eigen, persoonlijke karakter'. De verschillen blijken dan toch weer niet te groot.

Gemeenschappelijk is ook de dubbele houding ten opzichte van de techniek. Enerzijds de techniek als oplosser en verlosser van alle woonproblemen. Anderzijds de wetenschap dat die techniek zich moeilijk laat aansturen. Goed Wonen startte immers als verbond van ontwerpers en industrie, maar kon dit ideaal al gauw niet waarmaken. Het Wilde Wonen zou gegeven die ervaring beter moeten weten, ook als het gaat om de techniek op het niveau van bouwdelen of componenten. Bovendien staan die flexibele woningen, keten, vakantiebungalows, woonboten etc. altijd ergens. Grond en infrastructuur zijn onlosmakelijk met het 'product' woning verbonden. In tekst of tekening wordt dat nog al eens vergeten. Rond bouw en architectuur hangt niet zelden de utopie van een perfect, technologisch en mobiel product; architecten zelf maken zich daar niet zelden schuldig aan.

Wat de implicaties van een dergelijke marktconforme strategie zijn, laten de woonbladen goed zien. Het besproken VT Wonen is daarop geen uitzondering. De woonbladen vertolken grosso modo dezelfde boodschap als het Wilde Wonen. De redacties willen ook niets meer voorschrijven. De keuze is aan de consument. Het individu en zijn belevenissen staat centraal. Getoonde producten hebben altijd het label 'inspiratie'. De balans tussen ratio ('slimme oplossingen') en emotie ('het wow-moment van...') is nog redelijk in evenwicht. Frappant is ook het ontbreken van elke hiërarchie; producten (meubilair, keukens, bakkamers etc.) worden zelfstandig afgebeeld. De product-opvatting van woningen is een gemeenschappelijke noemer; waar het Wilde Wonen de techniek zonder de maatschappelijke context laat zien, worden producten in VT Wonen zonder relatie met de omgeving afgebeeld.

Ondertussen zijn de genoemde bladen wel merken geworden: VT Wonen heeft bijvoorbeeld samen met Flexa een eigen verfmerk en ook andere producten zoals kasten etc. kunnen onder de naam VT Wonen gekocht worden. Het merk-zijn is onderdeel van een gesegmenteerde markt van geprofileerde doelgroepen. VT Wonen heeft in Eigen Huis een verwante in dezelfde uitgeverfamilie die wat hoger in de markt zit. VT Wonen heeft weliswaar zijn doe-'t-zelf imago afgeschud, maar met de aandacht voor 'slimme' koopjes laat het de lezer zien dat goed en goedkoop eenvoudigweg kan worden ingekocht. Eigen Huis laat in die gevallen meer de ontwer-

pers achter de design-producten aan het woord. Die ontwerpers zijn beroemde ontwerpers; kortom ontwerpers met merkwaarde. Producten bestellen kan niet, maar een reis boeken naar Bilbao kan weer wel. VT Wonen is een eigen-huismerk, terwijl Eigen Huis meer een huis van merken is.

Wellicht zijn de media tv en pc ook beter in staat dan Goed Wonen of Wild Wonen om het alternatief voor de gekritiseerde staatsarchitectuur en de knellende planningsvoorstellen i.c. de 'woonconsument' of de individuele woonwens daadwerkelijk vorm te geven. De kritiek op de planning is ook (en vooral) een kritiek op de representativiteit van de planning en met de verschuiving van staat naar individu is het traject immers nog niet voltooid. In programma's als Big Brother, de Postcodeloterij en de vele spelletjesprogramma's kunnen 'we' ons laten zien. 'We' hoeven ons niet te voegen naar een tv-persoonlijkheid, maar kunnen 'onszelf' blijven. De representativiteitskwestie is er omgedraaid. Iedereen is er een tv-persoonlijkheid. De omdraaiing is natuurlijk niet compleet, want er heeft voor uitzending wel een strenge selectie plaatsgevonden.

Literatuur

Bergvelt, E. & F. van Burkom & K. Gaillard (red.) (1996), *Van neorenaissance tot postmodernisme 1870-1995 : Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Bergvelt, E. (1979), *Goed wonen; een Nederlandse wooncultuur 1946-1968*. Hilversum: De Boer. Ook gepubliceerd in *Wonen-TABK 4/5*, 1979 (publicatie n.a.v. tentoonstelling, maart-juni 1979 in Frans Halsmuseum en Groninger Museum).

Birdwell-Pheasant, D. & D. Lawrence-Zúniga (eds.) (1999), *House life: space, place and family in Europe*. Oxford: Berg.

Boucher, F. & A. Scheepmaker (2002), In de keuken heerst gemakzucht en de simpele smaak overwint. In: *NRC Handelsblad*, 16-11-2002, p. 6.

Bourdieu, P. (1989), *Distinction*. Cambridge, Mass.: Harvard.

Breedveld, K. & A. van den Broek (red.) (2001), *Trends in de tijd: een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Broek, A. van den & W. Knulst & K. Breedveld (1999), *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Christow, G. (1992), *Wohnen und Architektur*. Hildesheim: Wohnmedizin.

Cieraad, I. (2000), Woonrituelen. In: Huisman, J. & I. Cieraad & K. Gaillard & R. van Engelsdorp Gastelaars, *Honderd jaar wonen in Nederland*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 175-191.

Cieraad, I. (red.) (1999), *At home: an anthropology of domestic space*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.

Cornelissen, H. (red.) (1996), *Denk-Beelden van het wonen*. Delft: Publicatieburo Faculteit Bouwkunde.

Ditvorst, A. (2000), Wonen tussen noodzaak en verwondering. In: *Vrijtijdsstudies*, nr. 1, pp. 46-54.

Flagge, I. (red.) (1995), *Geschichte des Wohnens. Von 1945 bis heute, Aufbau, Neubau, Umbau*. Ludwigsburg: Wüstenrot Stiftung.

Gaillard, K. (2000), De ideale woning op papier. In: Huisman, J. & I. Cieraad & K. Gaillard & R. van Engelsdorp Gastelaars, *Honderd jaar wonen in Nederland*. Rotterdam: Uitgeverij 010, pp. 111-171.

- Goossens, C. (2000), Keuzefacetten van hedonistische consumptie. In: *Vrijtijdsstudies*, nr. 1, pp. 5-12.
- Heidegger, M. (1991), *Over denken, bouwen, wonen; vier essays*. Nijmegen: SUN (oorspronkelijk: Vorträge und Aufsätze. Pfullingen: Neske, 1985; eerste uitgave: 1954).
- Heijer, A.C. den & R. Kuiken (red.) (2000), *Ruimte voor bewoners. Van woonboot tot wolkenkrabber*. Delft: DUP.
- Huisman, J. & I. Cieraad & K. Gaillard & R. van Engelsdorp Gastelaars (2000), *Honderd jaar wonen in Nederland 1900-2000*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Huygen, M. (1999), De kijker gespiegeld. In: *NRC Handelsblad*, december.
- Kamerman, A. (1988), *Van gewoonten naar afspraken*. Den Haag: Haags Historisch Museum.
- Linschoten, J. (1958), Wat is wonen? In: Niegeman, J. (red.) *Ik kan wonen*. Leiden: Sijthoff, pp. 9-19.
- Ministerie van VROM (2000), *Mensen, wensen, wonen (nota 'Wonen')*. Den Haag: ministerie van VROM, november.
- McLuhan, Marshall (1995) *Understanding media. The extensions of man*. Londen: Routledge (eerste uitgave: 1964).
- Mommaas, Hans, m.m.v. W. Knulst & M. van den Heuvel (2000) *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen*. Den Haag: SDU (WRR Voorstudies en Achtergronden).
- Montijn, I. (2001), *Huis en haard*. Amsterdam: Stichting Open Monumentendag.
- Niegeman, J. (1958a), De ontwikkeling van onze woning. In: Niegeman, J. (red.) *Ik kan wonen*. Leiden, Seithoff, pp. 29-47.
- Niegeman, J. (1958b), Ik kan wonen... als ik maar een woning had. In: Niegeman, Johan (red.) *Ik kan wonen*. Leiden, Seithoff, pp. 258-274.
- Norbert-Schulz, C. (1985), *The concept of dwelling*. New York: Rizzoli.
- Pennartz, P.J.J. (1999), Home: the experience of atmosphere. In: Cieraad, I. (red.) *At home: an anthropology of domestic space*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, pp. 95-106.
- Pine, B. J. & J.H. Gilmore (2000), *De beleveniseconomie*. Schoonhoven: Academic Service (first edition: The experience economy. Harvard Business School Press, 1999).

- Poel, H. van der (1999), *Tijd voor vrijheid. Inleiding tot de studie van de vrije tijd*. Amsterdam: Boom.
- Porteous, J. D. & S. E. Smith (2001), *Domicide. The Global Destruction of Home*. London: McGill-Queen's University Press.
- Prak, N. (1991), *Het Nederlandse woonhuis: 1800 en 1940*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Priemus, H. (1978), *Oratio pro Domo*. Delft: TU Delft (intreerede).
- Priemus, H. (1983), *Woontheorieën*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Putman, T. (1999), 'Postmodern' home life. In: Cieraad, I. (red.) *At home: an anthropology of domestic space*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, pp. 144-152.
- Ravetz, A. (1995), *The place of home. English domestic environments 1914-2000*. Londen: E&FN Spon.
- Reijndorp, A. (2001), Wat beweegt de VINEX-bewoner?. In: *Archis*, nr. 1, pp. 31-35.
- Reijndorp, A. et al. (red.) (1999), *Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand*. Rotterdam: NAI.
- Rijk, T. de (1997), *Het elektrische huis*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Rybczynski, W. (1986), *Home. A short history of an idea*. Londen: Heineman.
- Savage, G. (1959), *Het interieur; 20 eeuwen wooncultuur*. Den Haag: Gaade (oorspr.: A concise history of interior decoration).
- Schot, J.W. e.a. (red.) (2000), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 4: Huishoudtechnologie en medische techniek*. Walburg Pers en Stichting Historie der Techniek.
- Sennett, Richard (1990), *The conscience of the eye. The design and social life of cities*. New York: W.W. Norton.
- Sijs, N. van der (2002), *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en hun betekenissen*. Uitgeverij L.J. Veen.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998), *25 jaar sociale verandering*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2000), *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stawon (1999), *Ontspannen wonen*.
- Uittenboogerd, T. (1999), Zwoegen voor de open haard. In: *Intermediair*, december.

- Vries, A. de (2001), Praten over allochtonen en vrije tijd. In: *M&M-Nieuws*, nr. 3, p. 3.
- VT Wonen*, nr. 10, oktober 2002.
- Weeber, C., m.m.v. W. van Stipthout (1998), *Het Wilde Wonen*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Weston, Richard (2002), *Het huis in de 20ste eeuw*. Hilversum: Thoth (Eerste uitgave: *The house in the twentieth century*. London: King).
- Wijs-Mulkens, E. de (1999), *Wonen op stand*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Wilson, R. & A. Mackay (2000), *Creating Paradise. The building of the English country house 1660-1880*. Hambledon.
- Wingerden, R. van (1999), *Ontspannen wonen: individuele bouw- en wooncultuur als collectieve ontwerpogave*. Groningen: REGIO-project/Stichting Architectenonderzoek Wonen en Woonomgeving.
- Winsemius, J. (2000), Het Wilde Wonen, voorbeelden uit de praktijk. In: A.C. Den Heijer & R. Kuiken (2000), *Ruimte voor bewoners. Van woonboot tot wolkenkrabber*. Delft: DUP.
- Woltz, A. (1999), Surrogaat voor het leven. In: *NRC Handelsblad*, december.
- Wooncultuur in de Nederlanden 1500-1800* (2000). Zwolle: Waanders.